

Tomasz Butkiewicz

Berlin, Niemcy

ORCID: 0000-0001-5830-9412

**KRES ŻYDOWSKIEJ ENKLAWY
BIAŁEGOSTOKU I REGIONU¹
W NIEMIECKIEJ IKONOGRAFII
Z LAT 1939–1943**

I

Atak hitlerowskich Niemiec na Polskę 1 września 1939 roku zapoczątkował najtragiczniejszy okres w historii Żydów polskich. Wojska niemieckie, wkraczając w granice II Rzeczypospolitej, szybko posuwały się w kierunku wschodnim. Zanim dotarły do Białegostoku, napotykały miasta, miasteczka i wsie, w których od wieków istniały oraz funkcjonowały enklawy żydowskie. Białystok i Region, podobnie jak inne miejsca w Polsce, tętnił gwarem, kulturą i ortodoksją wyznania mojżeszowego². I chociaż wielu młodych żołnierzy po raz pierwszy zetknęło się ze światem określanym w ideologii nazistowskiej jako świat Żydów wschodnich (*Ost Juden*)³

¹ Celem niniejszego artykułu jest merytoryczne oraz w załączonej poniżej ikonografii wizualne przybliżenie ostatnich dni żydowskiej enklawy w Białymstoku oraz w Regionie Białystok (dalej: Region). Autor pragnie na wstępie nadmienić, że wielu historyków powieli błędny zapis dotyczący słowa „Okręg”, co w tłumaczeniu na j. niemiecki oznacza *Kreis*, który odnosi się do Białegostoku. Poprawnie powinno się używać tu słowa „Region”, które odpowiada dosłownemu tłumaczeniu niemieckiego *Bezirk*. Należy zauważyć, że niemieckie źródła, w odniesieniu do Białegostoku, zawsze podawały *Bezirk Białystok*, co oznacza Region Białystok. Dlatego poniżej autor używa prawidłowego określenia „Region”. Ponadto w artykule na podstawie archiwalnych – niemych – dokumentów prześledzony także zostanie okres, który w historii Żydów polskich po II wojnie światowej określaną jest mianem Zagłady. Od 1945 r. do dzisiaj nad tematem eksterminacji Żydów z Białegostoku i Regionu pochyliło się wielu historyków. Wydaje się zatem, że opracowania te poruszają istotne problemy, rzucają nowe światło w poszukiwaniach i wciąż prowokują badaczy do ich zgłębiania. W tym względzie praca autora została poszerzona o szereg ujęć ikonograficznych, które pochodzą z jego prywatnego archiwum.

² Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), *Spuścizna Szymona Datnera*, sygn. S/340/89, s. 2. Zgodnie z wyliczeniami autora w Białymstoku (mieście) w momencie agresji niemieckiej we wrześniu 1939 r. wśród 107 tys. mieszkańców ok. 75 tys. było wyznania mojżeszowego; M. Gnatowski, *Żydzi Białostoczczyzny w okresie okupacji hitlerowskiej (główne problemy)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 297–298.

³ H.E. Tenorth, *Bildungs und Wissenschaft im „Dritten Reich“*, [w:] *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistische Herrschaft*, red. K.D. Bracher, M. Funke, H. A. Jacobsen, →

Białystok, żołnierze niemieccy w okresie I wojny światowej

– „podczłowieka”⁴, to spora część ich przełożonych miała już taki kontakt w okresie I wojny światowej⁵.

Dla młodego rekruta III Rzeszy źródłem wiedzy, w odbiorze wizualnym „podczłowieka”, był jedynie przekaz z wcześniej nabytej edukacji szkolnej i nazistowskiej propagandy⁶. Dlatego napotykan tam Żydzi stali się nie tylko bezpośrednim obiektem zainteresowań, ale również celem – utrwalonym w nie-

---

Bonn 1992, s. 242; W. Scheffler, *Judenverfolgung im Dritten Reich, Zur Politik und Zeitgeschichte*, Berlin 1964, s. 6–14, 21–23. Określenie *Ost Jude* pochodzi z wokabularza i semantyki nazistowskiej w III Rzeszy, która weszła do kanonu ideologicznej propagandy. Wywodzi się jeszcze z okresu I wojny światowej, w której żołnierze Cesarstwa Hohenzollernów konfrontowali się ze światem Żydów mieszkających w zaborze rosyjskim. Ortodoksja Żydów wschodnich, kultura i enklawy ich skupisk unaoczniła indywidualność i odmiennosc tej społeczności w carskiej Generalnej Guberni.

⁴ A. Hitler, *Mein Kampf*, t. 1–2, München 1925, s. 19–20, 268, 331, 334; F. Wangelheimer, *Feindbild. Geschichte. Dokumentation. Problematik*, Frankfurt a. M. 1989, s. 21, 27, 29. Formą określenia „podczłowieka” stała się w percepcji ikonograficznej wizualizacja wroga III Rzeszy, jakim był Żyd. W słowniku nazistowskiej propagandy chętnie używane były antysemityczne metafory: bakcyle, bakterie, czarna zaraza, rakotwórcza infekcja, wszy, pluskwy, narodowe pasożyty. Takie wzorce przedstawiano młodym Niemcom, a indoktrynacja sprawiała, że gotowy był on do eliminowania wroga narodu.

⁵ Zob. K. Zieliński, *Liberation or Occupation? Jews in the occupied territories of the Kingdom of Poland*, „Medaon” 2016 (10), nr 18, [online] <https://www.medaon.de/en/artikel/liberation-or-occupation-jews-in-the-occupied-territories-of-the-kingdom-of-poland/> [dostęp: 11.08.2021].

⁶ H. F. K. Günther, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, München-Berlin 1942, s. 4–5, 14; H. Muckermann, *Rassenforschung und Volk der Zukunft*, München 1932, s. 79; K. Zimmermann, *Rassenbiologische Lebensschau als Grundlage neuer Geschichtsbetrachtung*, [w:] *Nationalsozialistische Bildungswissen. einzige Erziehungswissenschaftliche Zeitschrift der Bewegung*, t. 2, Berlin 1937, s. 13–18. Należy dodać, że od 1933 r., czyli od momentu przejścia przez narodowych socjalistów władzy, rozpoczęła się systematyczna reedukacja niemieckich dzieci i młodzieży szkolnej. Posłużyła temu programowa edukacja, przygotowana przez Niemiecki Narodowosocjalistyczny Związek Nauczycieli (*Nationalsozialistische Lehrer Bund*).

Białystok (Region), „podczłowiek”, typ wschodniego Żyda

mieckich obiektywach. Dokonane przez Niemców od września 1939 roku zapisy fotograficzne (prezentowane w artykule) stały się niemy i ważnym źródłem archiwalnym. Ikografia ta po części przybliży obraz enklawy białostockich Żydów w mieście i Regionie, ale również relacjonuje codzienność utworzonego tam później getta. Autor jak w kalejdoskopie przedstawia zdjęcie po zdjęciu – w trakcie działań wojennych z września 1939 roku i od czerwca 1941 roku do końca enklawy w sierpniu 1943 roku. Wszystkie fotografie zostały uzupełnione merytoryczną treścią, wprowadzającą czytelnika w świat ostatnich dni świata utraconego. W całej gamie umieszczonych poniżej zdjęć dostrzeżemy dwa obrazy – ten, którego wojna jeszcze nie naruszyła, oraz ten, który zmierza ku końcowi. W scenach ujętych w kadrach niemieckich aparatów zauważymy dobór osób i miejsc, zgodnych z ideologicznym oraz światopoglądowym ukształtowaniem młodych żołnierzy. Na prezentowanych poniżej

Białystok, „podczłowiek”, typ wschodniego Żyda

Białystok (Region), społeczność żydowska

Białystok, ul. Lipowa

Sokołów Podlaski, dom modlitewny

zdjęciach został utrwalony wzór Żyda – „podczłowieka”. Jednak, obok doboru osób, dostrzeżemy również otoczenie, w jakim on żył, pracował i mieszkał.

Pierwsze niemieckie samoloty pojawiły się nad Białymstokiem 15 września 1939 roku, a wraz z nimi do miasta wkroczyły hitlerowskie wojska⁷. W momencie rozpoczęcia działań wojennych miasto zamieszkiwało 107 tys. mieszkańców, w tym 75 tys. Żydów⁸. Niemcy swoją ideologiczną nienawiść w pierwszej kolejności skierowali w stronę tej społeczności. Od samego początku dochodziło

⁷ J. Karlikowski, *Polityka okupacyjna III Rzeszy w okręgu białostockim (1941–1944)*, Białystok 1965, s. 6. W samym Białymstoku, będącym stolicą województwa o obszarze 31426 km², liczącym już w 1939 r. 1 mln 400 tys. mieszkańców, w tym 200 tys. osób wyznania mojżeszowego, zamieszkiwało wówczas 50 tys. Żydów. Żydzi, od wieków wrośnięci w strukturę demograficzną i urbanistyczną miasta Białystok oraz Regionu, trwali w swoich enklawach na uboczu. Wyjątkowa architektura tych miejsc, która różniła się od katolickiej, ewangelickiej i prawosławnej, podkreślała indywidualną kulturę i tradycję tej społeczności. Białystok, w sporej części zamieszkiwany przez ludność żydowską, stanowił wyjątkowy i niepowtarzalny fragment krajobrazu Polski. Ta różnorodność w mieście istotnie też wpłynęła na rozwój w Regionie, gdzie duża część zamieszkujących tam Żydów posiadała małe warsztaty, kramy handlowe, była rolnikami.

⁸ Zob. pow., przyp. nr 2.

Raków, wnętrze drewnianej Synagogi⁹

Raków, Rabin Lejzor Epsztajn¹²

Białystok, Wielka Synagoga¹⁰

Białystok, dzielnica Chanajki¹¹

do barbarzyńskich akcji – mordowania Żydów, plądrowania ich domów, mieszkań i sklepów. Jak wynika ze wspomnień Rafała Rajznera: *Niemcy zaczęli ostrzeliwać okna domów z broni maszynowej.*

⁹ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 122, 145, 148, 241, 476. Drewniana Synagoga w Rakowie została zbudowana na początku XVII w., a pierwsza o niej informacja pochodzi z 1614 r. Usytuowana była przy ul. Szydłowskiej. We wrześniu 1939 r. została przez Niemców spalona.

¹⁰ T. Wiśniewski, *Bożnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do 1939 roku*, Białystok 1992, s. 134–136. Wielka Synagoga w Białymstoku przy ul. Suraskiej zbudowana została w latach 1903–1914, jej architektem był Samuel Jakub Rabinowicz, środki na budowę pozyskano z kasy gminy żydowskiej w mieście.

¹¹ Nazwa ta pochodzi od słowa „chana”, co w j. hebrajskim oznacza ziemię, grunt; z czasem określenie to zostało przez społeczność Białegostoku spolszczone i dzielnicę żydowską zaczęto nazywać „Chanajki”.

¹² *Raków* (malanowicz.eu) [dostęp: 19.09.2022].

Synagoga w Knyszynie¹³Synagoga w Stawiskach¹⁴

*Zginęło bądź zostało rannych wielu ludzi, głównie Żydów [...] naziści zaczęli siłą włamywać się do żydowskich domów i je plądrować*¹⁵. Łupem niemieckich wykroczzeń padały meble, dywany, radioodbiorniki, futra, biżuteria, porcelana, srebra, dzieła sztuki – dobra materialne, które można było zabrać lub spieniężyć. Z zachowanej listy skonfiskowanych rzeczy, sporządzonej przez Niemców we wrześniu 1939 roku, dowiadujemy się o żydowskich mieszkańcach miasta, którzy ponieśli największe straty¹⁶. Nie sposób tu wszystkich wymienić, dlatego autor przywołuje jedynie część poszkodowanych. Dla przykładu – Abraham Szmusz, właściciel garbarni, musiał oddać: składowane materiały skórzanе,

¹³ E. Sadowska-Dubicka, *Cmentarz żydowski w Knyszynie*, [w:] *Knyszyn*, red. Knyszynskie Towarzystwo Regionalne im. Zygmunta Augusta, Knyszyn 2014, s. 7; T. Wiśniewski, *Bożnice...*, s. 161–163. Budowę pierwszej drewnianej synagogi Orach Chaim (Droga życia) w Knyszynie datuje się na XVIII w. Została doszczętnie spalona po przemarszu wojsk rosyjskich w 1915 r. Staraniem gminy i społeczności żydowskiej w tym samym miejscu, na początku lat dwudziestych XX w., została wybudowana murowana. Budowla miała dwuspadowy dach, a na ścianie frontowej kalenicy widoczne były tablice z Dekalogiem. Po bokach dachu, na galerijkach, osadzono gwiazdy Dawida. W ścianie bocznej pomiędzy oknami pośrodku został uzewnętrzniony chanukowy świecznik.

¹⁴ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba...*, s. 367–368; M. Michalski, *Uniwersalizm w architekturze dziewięciopółowych synagog w Polsce od końca XVI w.*, [w:] *Raport z serii sprawozdania, Katedra Historii Architektury, Sztuki i Techniki*, Wrocław 2015, nr 15, s. 19. Miejscowa synagoga w Stawiskach powstała w 1739 r. w formie prostokąta z mansardowym dachem. Od strony wejściowej miała przepierzenia półokienne i zwieńczona została trójkątnym frontem. Wewnątrz była dwukondygnacyjna, z oddzielnymi sektorami dla mężczyzn i kobiet. Centralny punkt zajmowały wspaniale rzeźbione aron ha-kodesz i bima. W 1942 r. synagoga została doszczętnie zniszczona przez Niemców.

¹⁵ S. Bender, *The Jews of Bialystok during world war II and the holocaust*, Waltham 2000, s. 50; R. Rajzner, *Losy nieopowiedziane. Zagłada Żydów Białostockich 1939–1945*, przeł. K. Godlewski, Warszawa 2013, s. 19.

¹⁶ Autor ze względu na długą listę poszkodowanych (ponad 100 osób) celowo wymienia tu tylko 2 osoby.

Synagoga w Tykocinie¹⁷Synagoga w Grajewie¹⁸

dywany, obrazy olejne („Konie w zaprzęgu zimowym” Juliusza Kossaka, „Lewiatan” Maurycego Gottlieba, „Wiejska droga” Maxa Libermanna, „Dziewczynka” Tadeusza Makowskiego)¹⁹. Naum Natanson wraz z żoną Rebeką z domu Atlasowicz oddali: biżuterię, futra, obrazy olejne (nie podanego autora) – „Samson i Dalila” oraz „Kleopatra”, a także oszczędności w gotówce²⁰.

Tydzień mordu, grabienia i plądrowania żydowskiej społeczności zapamiętany został jako preludium do tego, co miało dopiero nadejść²¹. Nikt wówczas nie przypuszczał, że 21 września w pałacu Branickich – zgodnie z aktem Rib-

¹⁷ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba...*, s. X; *Enzyklopädie der Gettos während des Holocaust*, red. G. Miron, t. 2, s. 48, 50, 53, 57, 89. Murowana Synagoga w Tykocinie została zbudowana w 1642 r. w miejscu, gdzie wcześniej stała Synagoga drewniana. Wzniesiona w formie kwadratu z zachowaną późnorennesansową stylistyką. Dach mansardowy z wysuniętą attyką. W XVIII w. społeczność żydowska ufundowała jej rozbudowę, którą było dobudowanie od strony północno-wschodniej wieży; w pierwszym jej przeznaczeniu służyła jako więzienie. Z innych trzech stron przylegały przybudówki, w których wcześniej mieściły się kramy handlowe i babińce. Od początku jej istnienia stanowiła centrum intelektualne i ortodoksyjne wyznawców religii mojżeszowej. Niemcy Synagogi nie spalili tylko ją z dzieł sztuki judaistycznej ograbili. W trakcie wojny z racji tej, że budynek był murowany przeznaczili na magazyn.

¹⁸ *Synagoga w Grajewie*, [w:] *Wirtualny Sztetl*, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/829-grajewo/112-synagogi-domy-modlitwy-mykwy/84642-synagoga-w-grajewie> [dostęp: 31.08.2022]. Synagoga w Grajewie została zbudowana w 1888 r., przebudowano ją w 1900 r. Podczas działań wojennych we wrześniu 1939 r. została przez Niemców spalona.

¹⁹ Nr 114. Abraham Szmusz, Landesarchiv Berlin (dalej Larch. Berlin), 23WAG 9089-91/59. Lista z dopiskiem „skonfiskowano wrzesień 1939”. Lista do wglądu w archiwum związkowym w Berlinie (Landesarchiv Berlin, dalej: Larch. Berlin).

²⁰ Larch. Berlin, nr 142. Naum i Rebeka Natanson, 22WAG 14575-77/59. Lista z dopiskiem „skonfiskowano wrzesień 1939”; podana została ulica Mazowiecka 22, prawdopodobnie miejsce zamieszkania poszkodowanych.

²¹ W. Monkiewicz, *Zagłada skupisk żydowskich w regionie białostockim w latach 1939, 1941–1944*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 337–341.

Żołnierze niemieccy i sowieccy przed pałacem Branickich w Białymstoku

bentrop-Mołotow²² – doszło do spotkania pomiędzy Niemcami i Rosjanami oraz przekazania miasta Sowiecom.

Po sześciu dniach Niemcy wycofali się z Białegostoku. Jeszcze tego samego dnia nad miastem pojawiły się pierwsze samoloty radzieckie, zrzucając ulotki z informacjami o wyzwoleniu wszystkich mieszkańców. Następnie wojska radzieckie wkroczyły do Białegostoku, w którym polscy, białoruscy i żydowscy komuniści witali ich jako wybawicieli²³. Powyżej widzimy wizualne ujęcie ze spotkania Niemców z Sowiecami przed pałacem Branickich w Białymstoku.

Zgodnie sowiecką propagandą, według której tereny te wyzwalał pod panowania polskiego, Białystok i Region stały się stolicą i częścią zachodniej Białorusi. Natomiast Suwałki i część powiatu augustowskiego wraz z okolicznymi jego miejscowościami weszły w skład Prus Wschodnich²⁴. Ich żydowscy mieszkańcy już

²² Zob. St. Sierpowski, *Tajny protokół dodatkowy do paktu Ribbentrop–Molotow. Moskwa, 23 sierpnia 1939 r.*, [w:] *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. 3: 1935–1939, Poznań 1992; M. Przegiętka, *Nieufni sojusznicy*, [w:] „Biuletyn IPN” 2016, nr 9 (54), s. 24–29; W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001, s. 19–47.

²³ S. Bender, *The Jews...*, s. 50; D. Boćkowski, *Żydzi w Białymstoku w okresie okupacji sowieckiej 1939–1941*, [w:] D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016, s. 9–10; A. Sudoł, *Jaka Polska nie mogła być Polską. Kulisy IV Rozbioru*, Bydgoszcz–Toruń 1993, s. 10–11.

²⁴ A. Omiljanowicz, *Walka podziemia z okupantem hitlerowskim na Suwalszczyźnie w latach 1939–1944*, [w:] „Studia i Materiały do Dziejów Suwalszczyzny” 1965, nr 4, s. 365–422. Na tym terenie na mocy dekretu Adolfa Hitlera (1889–1945) z 8 października 1939 r. utworzono Komisariat Obwodowy (*Kreiskommisariat*) obejmujący obszar 2245,2 km² z zamieszkującą tam ludnością żydowską (ok. 160–190 tys. osób). Wszystkie komisariaty podlegały urzędowi Regionu Administracyjnego w Tyłży.

Region Białystok, poniżanie
Żydów

Przerośl, transport

Suwałki, transport

w grudniu 1939 roku podzielili los tych wszystkich, którzy w kolejnych latach ginęli w obozach zagłady na terenie Generalnego Gubernatorstwa (dalej GG). Z 8 tys. Żydów zamieszkujących Suwalszczyznę część zamordowano na miejscu, a pozostałych wywieziono do Litwy i następnie do obozów zagłady²⁵. Także w tych momentach Niemcom nie zabrakło wyobraźni i zaistniałe sceny dokumentowali w zapisie fotograficznym. Niemniej zachowało się niewiele zdjęć, a poniżej dostrzeżemy poniżanie Żydów, obcinanie bród, oraz ich transport z Filipowa, Przerośli do Suwałk.

Dla wielu mieszkańców Białegostoku i Regionu było oczywiste, co przyniesie okupacja stalinowska. Wraz z wojskiem radzieckim do miasta zaczęły przybywać pierwsze zastępy urzędników, komisarzy, działaczy partyjnych, funkcjonariuszy sowieckiej milicji, nauczycieli, handlowców, agitatorów i pracowników Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR (*Народный комиссариат внутренних дел СССР*, dalej NKWD)²⁶, co wkrótce doprowadziło do gwałtownej pauperyzacji społeczeństwa. Wskutek tych działań, a w szczególności zmiany waluty polskiej na rubla, dokonano nacjonalizacji majątków i własności prywat-

²⁵ Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu (dalej: AIZwP), *Sprawozdanie SD z Tylży z dn. 5 czerwca 1940 r.*, dok. I-153, Zał. 2, s. 23; M. Gnatowski, *Żydzi...*, s. 296–297; W. Monkiewicz, *Zagłada...*, s. 340. W pierwszych dniach grudnia wysiedlono m.in. Żydów z Filipowa, Przerośli, Jeleniewa, Raczek i wielu innych miejscowości. Nie obeszło się przy tym bez zmasowanych aktów przemocy i poniżania. Dla przykładu – w Przerośli, Jeleniewie i Raczkach bito bez opamiętania, obcinano brody i pejsy oraz znęcano się. Dodatkowo zmuszano do wykonywania prac uwłaczających ludzkiej godności. I tylko w Filipowie żydowskim sąsiadom na wynajętych chłopskich furmankach pozwolono w spokoju odjechać do getta w Suwałkach.

²⁶ Zob. P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach Polskich 1939–1945. Kulisy wywiadu i kontrwywiadu*, Warszawa 2002.

Region Białystok, poniżanie Żydów

Filipów, transport

Suwałki, transport

nej. Podlegały jej: przedsiębiorstwa włókiennicze, drzewne, garbarskie, zakłady kartograficzne, papiernicze, drukarnie, elektrownie. Przejęto m.in. 700 fabryk i zakładów przemysłowych, 95 banków wraz z ich filiami. Z dnia na dzień przemysł, handel, obrót walutami – skupiony wcześniej w rękach polskich i żydowskich – został przejęty przez Sowieców; cały sektor gospodarczy był kontrolowany przez zarządy proletariatu ludowych²⁷. Działania te szybko doprowadziły do powstania szarej strefy handlu i przemytu najbardziej dochodowych towarów. W mieście powstały grupy nielegalnych spekulantów, którzy poprzez korupcję i „czarny handel” szybko dorobili się fortun. Należeli do nich przedstawiciele społeczności zarówno polskiej, białoruskiej, jak i żydowskiej. Prowadziło to do wzajemnej rywalizacji i podejrzliwości oraz wewnętrznej eskalacji narodowych napięć. Dodatkowo wielu z nich kolaborowało z okupantem. Pod tym względem komuniści żydowscy – wówczas osadzeni w administracji miasta, chociaż stanowili małą jego część – potęgowali obraz tzw. „żydowskiej kolaboracji” z Rosjanami. Ich udział w sprawowaniu zarządu miastem wynosił wówczas 6–7%²⁸.

²⁷ D. Boćkowski, *Żydzi...*, s. 16; „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939–22 VI 1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939, dok. Nr 42, Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, wyd. Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej, Warszawa 1998, t. 1, s. 228–229.

²⁸ Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, *Relacje świadków*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000, t. 3, 118–120; D. Boćkowski, *Żydzi...*, s. 19; R. Rajzner, *Losy...*, s. 22–24.

To też spowodowało, że wielu Polaków uważało swoich sąsiadów za zdrajców, a ich działalność – za kolaboracyjną i antynarodową.

Zachodzące w Białymstoku zmiany miały również charakter represyjny, którego po Polakach doświadczyło również zamożne społeczeństwo żydowskie. Podejrzani za wrogów komunistycznej władzy podlegali aresztowaniom i wywózkom w głąb Rosji sowieckiej. Na listę represyjną trafili m.in. przewodniczący Bundu w Białymstoku Szaul Goldman, radny miasta i przewodniczący Białostockiego Związku Nauczycieli Jidysz Benjamin Floimenbaum oraz większość działaczy syjonistycznych²⁹. Choć ta część Żydów, która z Sowietami podjęła współpracę uniknęła represji. Sytuacja ta często prowadziła do eskalacji napięć pomiędzy Polakami i Żydami w mieście.

Oceniając sowiecką okupację, należy dodać, że pomimo represji Żydzi miasta i Regionu zachowali własną tożsamość, która w porównaniu z GG była systematycznie niszczone. Żydowski Białystok w swojej urbanistycznej strukturze do momentu wkroczenia Niemców pozostał wręcz nienaruszony. Tętnił gwarem dzielnic Schulhof, Piaski i Chanajki, a w jego miejskich Synagogach³⁰, chederach czy małych prywatnych bożnicach kultywowana była ortodoksja wyznania mojżeszowego.

II

Wojna III Rzeszy przeciwko Rosji sowieckiej rozpoczęła się w dniu 22 czerwca 1941 roku bombardowaniem Białegostoku i skupisk żydowskich. Lecz nikt spośród społeczności żydowskiej jeszcze nie przypuszczał, że wojna ta będzie zwiastowała początek końca enklawy miasta i Regionu³¹. W tym dniu żołnierze z 221 Dywizji i Batalionów Policji – 309, 316 i 322 – wkroczyli w granice stolicy Podlasia. Walcząc z oddziałami rosyjskimi, spalili Synagogę Pułkową. Po zdobyciu miasta ponownie (jak w 1939 r.) zaczęli plądrować i grabić mieszkania

²⁹ D. Boćkowski, *Żydzi...*, s. 24.

³⁰ *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 596; *Wielki Słownik PWN*, t. 1, Warszawa, s. 89; A. Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 2004, s. 125–134. Słowo synagoga odpowiada hebrajskim nazwom: תּוֹסַבֵּת, Bejt knesset, a w tłumaczeniu na j. polski oznacza zgromadzenie – dom spotkań w celu dokonywania obrzędów religijnych. Autor na wstępie chce wskazać, że w prezentowanej poniżej pracy słowo Synagoga zawsze pisane będzie dużą literą. Argumentuje to tym, że skoro rzeczownik Kościół w znaczeniu ogółu jego wyznawców zawsze pisze się dużą literą to Synagoga przez wzgląd na Żydów – wyznawców religii mojżeszowej także powinna być pisana z dużej litery. Wynika to z akceptacji, tolerancji oraz równouprawnienia w stosowaniu do religii zaadoptowanych w kulturze polskiej.

³¹ M. Gnatowski, *Żydzi...*, s. 297. W okresie tym Białostoczczyznę zamieszkiwało 350 tys. osób pochodzenia żydowskiego.

Białystok, spalona Synagoga Pułkowa³²

Białystok, spalona Wielka Synagoga

Niemcy w Wielkiej Synagodze po spaleniu

oraz domy, które następnie podpalano. Prawdziwa tragedia białostockich Żydów dokonała się 27 czerwca, w piątek – zwany też „krwawym piątkiem”. Tego dnia hitlerowcy podczas przeszukiwań rozstrzelali 250 Żydów³³, a następnie zapędzili do dużej Synagogi przy ulicy Suraskiej około 800 osób: mężczyzn, kobiety, dzieci i ją podpalili³⁴. Potem

³² T. Wiśniewski, *Bożnice...*, s. 137–138; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba...*, s. 318. Ten dom modlitwy wybudowany został w 1861 r. Nazywano go Synagogą Pułkową od oficjalnego jej otwarcia przez władze carskie, podczas którego przygrywała pułkowa orkiestra. Obiekt miał trzy kondygnacje i pokryty został dwuspadowym dachem. Budowla została przez Niemców spalona, a następnie wysadzona w czerwcu 1941 r.

³³ Ch. F. Rütter, *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistische Tötungsverbrechen 1945–1966*, Bd. XVII, Amsterdam 1977, s. 672.

³⁴ AŻIH, *Józef Bartoszek, Relacje z czasów Zagłady*, sygn. nr 301/1840; AŻIH, *Relacja Idy Lewitańskiej, z domu Krywiatyckiej*, sygn. nr 301/1282, spisana 23 XII 1943 r.; AŻIH, [w:] *Spuścizna...*; *Getto białostockie i jego podziemne archiwum*, sygn. S/340/ 78, s. 5. Należy dodać, że Szymon Datner podał ogólną liczbę zabitych tego dnia – 2 tys. osób; R. Rajzner, *Losy...*, s. 36. Oprócz potwierdzenia w AŻIH-u donosi o tym także we wspomnieniach Rafał Rajzner. Stróż synagogi, Józef Bartoszek, widząc, co Niemcy zgotowali w mieście społeczności żydowskiej, otworzył drzwi do bożnicy, przeszedł na jej tył i uchylił okno. Dzięki temu bohaterskiemu czynowi z płonącego budynku udało się uciec 19 osobom; S. Bender, *The Jews...*, s. 90–98; E. Rogalewska, *Żydzi w Białostockim getcie (1941–1943)*, [w:] D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, *Kres świata...*, s. 32; S. Pisar, *Z krwi i nadziei*, przeł. W. Gall, Białystok 1992, s. 29; W. Monkiewicz, *Z dziejów białostockiego getta*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 4(12), s. 24; *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H. P. Stähli, red. K. Wilke, Paderborn 2010, s. 12. Zbiorowa praca, w której tłumaczenia i opracowania wszystkich dokumentów oraz tekstów z hebrajskiego i jidysz dokonał H. P. Stähle. Pochodzą one ze zbioru dokumentów Rady Żydowskiej (Judenratu) Białegostoku – w posiadaniu →

Spalona i zniszczona dzielnica Schulhof

Żydzi z Suchowoli

dokonywali dalszych barbarzyńskich aktów. Pomiędzy 8 i 11 lipca gen. Erich von dem Bach-Zalewski (1899–1972) rozkazał komendantowi regimentu policji SS (316 i 322) Maxowi Montuaowi (1886–1945) aresztować i rozstrzelać poza miastem żydowskich chłopców i mężczyzn w wieku od 17. do 45. roku życia³⁵. Także w Regionie trwała cykliczna niemiecka agresja, chociaż zdarzały się też przypadki, w których miejscowa ludność występowała przeciwko swoim sąsiadom³⁶. Na całym przygranicznym pasie dochodziło do pogromów z inspiracji

Żydzi z Suchowoli

archiwum Yad Vashem w Jerozolimie. Prezentowane w pracy archiwalia nadają nowy i bardziej sprecyzowany kierunek badaniom nad Zagładą w enklawie i Regionie.

³⁵ Ch. F. Rütter, *Justiz...*, s. 437.

³⁶ E. Dmitrów, *Grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie białostockim w pierwszych tygodniach operacji „Barbarossa”*. *Zadania i organizacja działań*, [w:] *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J. J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003, s. 45–57; Ł. Gładysiak, *Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych na froncie wschodnim w latach 1941–1945*, Poznań 2012, s. 203–235; R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holocaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012, s. 193–202; A. Żbikowski, *Pogromy i mordy ludności w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle ocalałych Żydów i dokumentach sądowych*, [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 1, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002, s. 159–271. Pogromy rozlały się także na tereny wschodniej części Polski, okupowanej przez Sowieców. Wszędzie miejscową ludność wspierały niemieckie Einsatzgruppen z jednostek SS. Również i tam wiele dokonanych samosądów, zemst i aktów przemocy wiązało się z wcześniejszym doświadczeniem rządów sowieckich. Zwłaszcza że w niektórych przypadkach sprawowali je urzędnicy i komisarze ludowi pochodzenia żydowskiego, tzw. Żydokomuny. Dlatego nienawiść w pierwszej kolejności została skierowana w stronę Żydów.

Żydzi z Suchowoli, palenie Tory

Żydzi z Suchowoli, palenie Tory

niemieckich oprawców. Spora ich część miała najpierw miejsce na obszarze przedwojennego województwa białostockiego: w Jedwabnem, Radziłowie, Goniądzu, Suchowoli, Szczuczynie, Trzciannem i Radziwiłowie, a następnie rozlały się na wiele innych miejscowości. Wówczas zamordowano lub spalono żywcem 20 tys. osób³⁷. Uwadze oprawców hitlerowskich nie uszła też architektura synagogałna – palono Synagogi wraz z ich artefaktami sztuki judaistycznej, kahały³⁸, niszczone chedery³⁹, domy i mieszkania żydowskie. Latem 1941 roku Niemcom udało się doszczętnie zlikwidować większość żydowskich skupisk w rejonie Puszczy Białowieskiej oraz wzdłuż granicy Prus Wschodnich. Napotkanych ponownie poniżano, bito, obcinano brody, zabijano, a akty te młodzi żołnierze dokumentowali w zapiśach fotograficznych. Ogółem zamordowano od 40 do 50 tys. osób. W tym okresie agresorzy utworzyli w Regionie ponad 90 gett, w których scentralizowali ok. 250–300 tys. Żydów⁴⁰. Poniżej autor prezentuje zdjęcia – sceny grozy – uwiecznione w niemieckich kadrach.

³⁷ M. Kokuć, *Walcząca Rzeczpospolita 1939–1945*, Warszawa 2019, s. 61–62; M. Tryczyk, *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015, s. 47–615; zob. J. T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000, por. *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Warszawa 2002; J. Tomaszewski, *Historiografia Polska o Zagładzie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 2 (194), s. 155; N. Aleksion, *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, s. 32–51; B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, [w:] *Pogromy antyżydowskie i antysowieckie*, Warszawa 2001, s. 155–180; M. Gnatowski, *Żydzi...*, s. 297.

³⁸ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 737. Kahał to określenie żydowskiej gminy, w której budynku mieścił się nadzór bożniczy; nazywano ją również parafią żydowską.

³⁹ *Polski słownik...*, t. 1, s. 281–282. Cheder to po hebrajsku izba, pokój; określano tak żydowską szkołę, w której uczono na poziomie podstawowym hebrajskiego. Była ona przygotowywaniem do dalszych studiów nad nauką pism Tory i Talmudu. W chederach także przygotowywano i przeszkalano do wykonywania zdobytych zawodów rzemieślniczych.

⁴⁰ M. Gnatowski, *Żydzi...*, s. 298.

Dąbrowa Białostocka, spalona Synagoga⁴¹Brańsk, spalona Synagoga⁴²

Niemiecka propaganda oskarżała Żydów w Białymstoku jako współtwórców i organizatorów sowieckiej władzy w mieście i Regionie. Dlatego po jego zajęciu rozkazali im usunięcie wszystkich jej relikwów. Musieli oni strącać z miejskich cokołów ustawione tam posągi Włodzimierza Lenina (1870–1924), Józefa Stalina (1878–1953), symbole czerwonej gwiazdy, zrywać transparenty wychwalające komunizm. W dalszych działaniach, wzorowanych na praktykach z terenów okupowanego do 1941 roku GG, Niemcy ponownie przystąpili do pacyfikacji żydowskiej społeczności miasta. Kolejne akcje w Regionie również przyniosły mordowanie Żydów, grabieże ich mienia i palenie synagog.

Zambrów, spalony dom gminy żydowskiej⁴³

⁴¹ T. Wiśniewski, *Bożnice...*, s. 148–150. Synagoga w Dąbrowie Białostockiej została zbudowana w 1874 r. Kryta dwuspadowym dachem, wewnątrz przedzielona była na część męską i żeńską. Bożnica została doszczętnie zniszczona w trakcie przemarszu wojsk niemieckich w czerwcu 1941 r.

⁴² Tamże, s. 143–146. Synagogi murowane, które zostały wybudowane w XIX w. w Brańsku nie przetrwały okresu II wojny światowej. Niemcy zniszczyli je w 1941 r. Na zdjęciu widzimy pozostałości po spalonej synagodze z całego kompleksu nad rzeką Nurzec.

⁴³ *Historia społeczności*, [w:] *Wirtualny Sztetl*, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/z/1173-zambrow/99-historia-spolesznosci/138300-historia-spolesznosci> [dostęp: 31.08.2022]. Na początku XVIII w. w Zambrowie wybudowano pierwszą synagogę, a w XIX w. społeczność żydowska miasta doczekała się budowy dwóch nowych synagog z domem gminy. Wszystkie budynki wprawdzie przetrwały pierwszy okres II wojny światowej, ponieważ zgodnie z paktem Ribbentrop–Mołotow Niemcy przekazali miasto Sowiecom, niemniej po ataku Niemiec na ZSRR kompleksy synagogalne wraz z domem gminy żydowskiej zostały doszczętnie zniszczone.

Piaski, woj. grodzieńskie, synagoga przed spaleniem⁴⁴

Wołkowysk, spalona synagoga⁴⁵

W sumie w dniach od 3 do 13 lipca zginęło 5,5 tys. mieszkańców miasta wyznania mojżeszowego⁴⁶. Wykonawcami wszystkich zbrodni byli znów żołnierze z batalionów policji SS (*Einsatzgruppen*) – 309, 316, 322, policji Urzędu Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*) oraz Wehrmachtu pod dowództwem mjr. Ernsta Weissa (d.n.)⁴⁷. Po zajęciu miasta Niemcy nie byli jeszcze pewni, co z tak wielką społecznością należy uczynić. Chociaż ich zarządca administracyjny Erich Koch (1896–1986), który obok sprawowania władzy cywilnej w Prusach Wschodnich od sierpnia 1941 roku dodatkowo zarządzał całym Podlasiem, nalegał, żeby

⁴⁴ *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 2, Mińsk 2013, s. 98; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba...*, s. 87, 109. Synagoga w Piaskach została wybudowana w drugiej połowie XVIII w., miała charakterystyczny mansardowy dach. Ściany osadzono na specjalnie skonstruowanych wroźnikach. Podtrzymywały one podwieszoną balustradę, z której widoczny był centralny punkt kultu. Stylowa więźba pokrycia dachu, jak wiele drewnianych domów modlitwy z tego okresu, od wewnątrz przypominała namiot. Spalona w trakcie działań wojennych w 1941 r.

⁴⁵ *Wołkowysk*, [w:] *Enzyklopedie...*, t. 2, s. 972; M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba...*, s. 442. Wołkowysk w powiecie grodzieńskim, przed 1939 r. w granicach Polski, obecnie w granicach Białorusi. Synagoga w Wołkowysku wybudowana została w połowie XIX w. i stanowiła centrum kultu wyznania mojżeszowego w mieście i regionie. Synagoga wraz z dużą częścią dzielnicy żydowskiej została zniszczona w trakcie nalotu bombowego 28 czerwca 1941 r.

⁴⁶ Sz. Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, [w:] „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 60, s. 23. Jak podaje autor, kolejny dramat rozegrał się już 3 lipca, kiedy to hitlerowcy rozstrzelali 200 osób. W kolejnych dniach, 12 i 13 lipca, zamordowano najpierw 5 tys., a następnie 300 białostockich Żydów; B. Mark, *Ruch oporu w getcie białostockim. Samoobrona – zagłada – powstanie*, Warszawa 1952, s. 34.

⁴⁷ Ch. R. Browning, J. P. Krause, *Ganz normale Männer. Das Reserve – Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen. Mit einem Nachwort*, Reinbek bei Hamburg 1998, s. 31–32; H. Lichtenstein, *Ein Lügengewirr-Der Wuppertaler Prozeß gegen Angehörige des Polizeibataillons 309*, [w:] *Wessen Freund und wessen Helfer? Die Kölner Polizei im Nationalsozialismus*, red. H. Buhlan, W. Jung, Köln 2000, s. 619–632.

Region ten jako pierwszy stał się wolnym od Żydów (*Juden Frei*)⁴⁹. Niemniej oczekiwania administratora nie były logistycznie łatwe do zrealizowania, a planowaną już eksterminację Niemcy realizowali etapami⁵⁰.

Po aktach grozy i przemocy Niemcy stworzyli dla Białegostoku i Regionu szeroko rozbudowaną administrację. Z racji dużej części jej urzędników autor wymienia poniżej jedynie tych najważniejszych. Na czele stanęli dr niemieckiego prawa Wilhelm Altenloh (1908–1985)⁵¹ i jego zastępca Waldemar Artur August Macholl (1900–1949)⁵². Ten drugi przebywał

Kuźnica Białostocka, synagoga w płomieniach⁴⁸

⁴⁸ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba...*, s. 299; *Polski słownik...*, t. 2, s. 83; T. Wiśniewski, *Bóznice...*, s. 169–170. Kuźnica Białostocka, obecnie w woj. podlaskim, a w 1939 r. w lubelskim. Synagoga w Kuźnicy wzniesiona została na przełomie XVIII i XIX w. z kamienia i cegły. Był to budynek dwukondygnacyjny, przykryty łamanym mansardowym dachem. W szczycie dachu umieszczony został detal Magen Dawid – gwiazda Dawida. Od frontu bożnica miała dwa wejścia, natomiast w części południowej była przybudówka, w której mieścił się babiniec. Dom modlitwy został spalony przez Niemców 22 czerwca 1941 r. w trakcie działań wojennych prowadzonych przeciwko ZSRR.

⁴⁹ K. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, London 2004, s. 37.

⁵⁰ *Akta procesu Ericha Kocha*, Archiwum Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, t. XI, k. 845.

⁵¹ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 29–30, 42, 77, 87; M. Seydel, *Der gerichtliche Umgang mit den Tätern im Białystok – Prozess. Ein gerechtes Verfahren?*, Saarbrücken 2014, s. 15–16. Altenloh urodził się w Hagen, pochodził z dobrze sytuowanej rodziny – ojciec był właścicielem fabryki. Korzystał z nauki w prywatnym gimnazjum, po maturze rozpoczął studia prawnicze na uniwersytecie w Heidelbergu, a następnie w Monachium i Bonn; w 1931 r. zdał pierwszy egzamin państwowy w Sądzie Krajowym w Kolonii. Podczas referendariatu – aplikacji na Uniwersytecie w Erlangen – w 1931 r. obronił tytuł doktora (z prawa gospodarczego). Po przejęciu władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów w 1933 r. wstąpił w kwietniu do Oddziałów Szturmowych (*Sturmabteilung*, dalej: SA), a w maju stał się członkiem NSDAP: nr 3.196.549. W listopadzie 1934 r. zdał drugi egzamin państwowy, a w 1935 r. został zatrudniony w berlińskim Gestapo. Przydzielono go do referatu nadzorującego sekty religijne, a następnie referatu zajmującego się ich rozpracowywaniem. We wrześniu 1935 r. wstępuje do Sztafet Szturmowych (*Sturmstaffeln*, dalej: SS): nr 272.245. Przejście do SS umożliwiło mu dalszą karierę; wkrótce został asesorem rządu (*Regierungsassessor*), a od 1938 r. – radnym rządu (*Regierungsrat*). W tym roku otrzymał stopień pułkownika SS (*Hauptsturmführer*), a od stycznia 1939 r. został mianowany na generała SS (*Sturmabahnführer*). W lutym 1940 r. przyjął stanowisko szefa policji w Olsztynie. Po ataku na ZSRR od 1 sierpnia 1941 r. został przeniesiony do Białegostoku, gdzie sprawował funkcję komendanta policji i służby bezpieczeństwa.

⁵² AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 29–30; Macholl (vel Macpolowski) urodził się 1900 r. w Kostrzynie nad Odrą; z zawodu był urzędnikiem administracji policyjnej w Niemczech, po

wcześniej w Suwałkach, gdzie od momentu wybuchu II wojny światowej współorganizował tam reżim hitlerowskich zbrodni⁵³. Altenloh, korzystając z wcześniejszych doświadczeń i praktyk Macholla, podjął decyzję o stworzeniu Urzędu Policji Kryminalnej (*Kriminalpolizei*), Tajnej Policji Państwowej (*Geheime Staatspolizei*, dalej Gestapo) i Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*). W trakcie tych działań oficjalnie podano, że utworzony Region Białystok (*Bezirk Bialystok*) podlega bezpośredniej władzy – decyzjom Altenloha i Macholla. W jego skład weszły poszczególne okręgi (*Kreisorten*) z zarządami komisariatów administracyjnych: białostocki, bielsko – podlaski, grajewski, łomżyński, sokólski, wołkowyski, grodzieński. Na ich czele stanęli współpracownicy powołani przez Altenloha, którym następnie powierzono konkretny nadzór: Richard Dibus (1912–?)⁵⁴ i Gustaw Fritz Friedel (1881–1952)⁵⁵ pracowali w Regionie i mieście Białystok, Wolfgang Erdbrügger (d.n.)⁵⁶ i Herman Bloch (d.n.)⁵⁷ – w okręgu łom-

1933 r. wstąpił do Gestapo, od 1939 r. w Prusach Wschodnich – zatrudniony został w Straży Granicznej (*Grenzschutzpolizei*) na stanowisku komisarza; pracę w Białymstoku rozpoczął 10 sierpnia 1941 r.

⁵³ W. Monkiewicz, *Hitlerowski aparat policyjny w Łomży i w powiecie łomżyńskim w latach 1941–1944*, „*Studia Łomżyńskie*” 1989, t. 2, s. 149–150.

⁵⁴ M. Seydel, *Der gerichtliche...*, s. 17–18. Dibus w 1928 r. ukończył szkołę podstawową, a następnie rozpoczął edukację zawodową w szkole handlowej, od 1927 r. był członkiem młodzieżowej organizacji Jugendstahlhelm, od 1933 r. w NSDAP, następnie pracował w Urzędzie Policji w Tylży; w 1941 r. wstąpił do SS, we wrześniu 1941 r. zatrudniony został w urzędzie Gestapo w Białymstoku, a jego szefami byli Macholl i Friedel; pracował w referacie VI B do sierpnia 1941 r.

⁵⁵ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 32–33. Friedel urodził się w Klaukallen w Prusach Wschodnich, ojciec był kowalem i właścicielem kuźni; skończył niemiecką szkołę powszechną – dziewięć klas, po ukończeniu edukacji rozpoczął pracę w sklepie jako sprzedawca. W 1911 r. ochotniczo wstąpił do wojska i brał udział w I wojnie światowej; z racji miejsca urodzenia i bliskiego kontaktu z Polską od 1920 r. pracował w straży pogranicza, po jej rozwiązaniu przeszedł na stanowisko asystenta do policji kryminalnej w Olsztynie. Po przeszkoleniu w 1925 r. został sekretarzem działu kryminalnego, od 1933 r. zaangażował się w ruch narodowych socjalistów i wstąpił do NSDAP; od 1934 do 1942 r. na stanowisku kierownika w referacie rozpoznania w policji kryminalnej i Gestapo w Olsztynie. Do Białegostoku został oddelegowany 1 października 1941 r.

⁵⁶ E. Dimitrów, *Raport na temat wyników kwerendy archiwalnej, przeprowadzonej 10-30 marca 2001 roku w Bundesarchiv-Aussenstelle Ludwigsburg (dawnej Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg) oraz Bundesarchiv-Militäerarchiv Freiburg*, „*Biuletyn IPN*” 2001, nr 3, s. 15–19. Obok masowych egzekucji przeprowadzonych na Żydach polskich w początkowym okresie działań wojennych przeciwko ZSRR Erdbrügger odpowiedzialny był także za agitację do zorganizowanych pogromów w miejscowościach: Jedwabne, Kolno, Szczuczyn, Jeziorko, Piątница, Stawiska i Wizna.

⁵⁷ K. Stoll, *Die Herstellung der Wahrheit. Strafverfahren gegen Ehemalige Angehörige Sicherheitspolizei für den Bezirk Bialystok*, [w:] *Juristische Zeitgeschichte*, Bd. 22, red. T. Vormbaum, Berlin–Boston, 2012, s. 4, 250–254. Bloch bliżej nieznan, występuje jedynie w aktach procesowych w Sądzie w Dortmundzie. Od 1942 r. zatrudniony był w dziale Policji Bezpieczeństwa w Zambrowie.

żyńskim i Bielsk-Podlaski, Alfred König (d.n.) – w okręgu wołkowyskim, Reder (podawany b.i., d.n.) – w okręgu sokólskim, Helmut Slogsnat (d.n.) i Helmuth Ziemann (d.n.) – w okręgu grajewskim, Heinz Errelis (1912–?)⁵⁸ i Heinz Schott (d.n.)⁵⁹ – w okręgu grodzieńskim⁶⁰. Do celów tych utworzono w Białymstoku pięć referatów policji SS, Gestapo i służby bezpieczeństwa. Zgodnie z zapisem Szymona Datnera (1902–1989) struktura zarządu została rozbudowana na poszczególne referaty z ich komendanturą:

Referat I: Polski ruch oporu (*Polnische Widerstandsbewegung*)

komendant: Waldemar Artur August Macholl w stopniu SS-Sturmabführera

Referat II: Sabotaż komunistyczny i kontrwywiad (*Komunistische Sabotage und Spionageabwehr*)

komendant: Alfred König w stopniu SS-Obersturmbannführera

Referat III: Kościoły i Żydzi (*Kirchen und Juden*)

komendant: Gustav Fritz Friedel w stopniu SS-Obersturmbannführera

Referat X: Kontrola i areszt ochronny (*Überprüfung und Schutzhaft*)

komendant: Gustav Fritz Friedel w stopniu SS-Obersturmbannführera

Referat IV: Zwalczanie ruchu partyzanckiego (*Bandenbekämpfung*)

komendant: Wolfgang Erdbrügger⁶¹.

Cały aparat administracji zarządzania miastem i Regionem miał za zadanie infiltrowanie okupowanego terenu oraz stosowanie przemocy wobec Polaków i Żydów.

W trakcie dalszych działań Altenloch wydał rozporządzenie dotyczące utworzenia w mieście Rady Żydowskiej – Judenratu i getta, które funkcjonowało tu od 26 lipca 1941 roku⁶². Na przewodniczącego Judenratu wybrany został rabin dr Gedali Rozenman, a jego zastępcami byli: inż. Efraim Barasz oraz Ber Subotnik (nadzorowali finanse), Jakub Goldberg (Stowarzyszenie „Tarbut”)⁶³. Na-

⁵⁸ M. Seydel, *Der gerichtliche...*, s. 17. Errelis w 1932 r. ukończył szkołę średnią, w tym samym roku przystąpił do NSDAP i SS, od 1933 r. w Policji Kryminalnej w Pile, w 1940 r. przeniesiony do Olsztyna, a od 1941 r. do Grodna, następnie w sierpniu 1943 r. przyjmuje stanowisko w urzędzie Gestapo w Białymstoku.

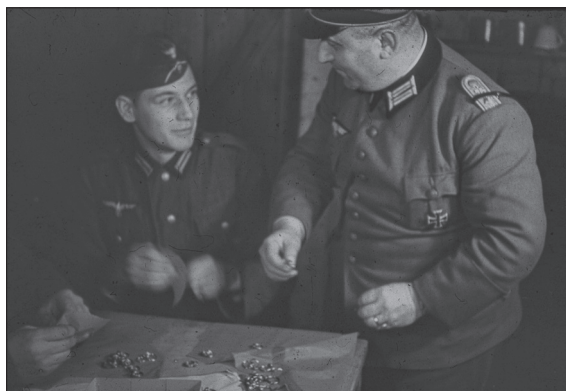
⁵⁹ *Getto w Grodnie*, [w:] *Wirtualny Sztetl*, [online] <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/1057-grodno/116-miejscu-martyrologii/46089-getto-w-grodnie> [dostęp: 15.06.2022]. Z braku danych w publikacjach naukowych autor podaje jedynie miejsce pobytu Schotta w okresie II wojny światowej.

⁶⁰ K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 193, 208.

⁶¹ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 32–33.

⁶² S. Bender, *The Jews...*, s. 98, 298, 316; B. Mark, *Ruch...*, s. 41–42.

⁶³ AŻIH, *Spuścizna...*, *Getto...*, sygn. S/340/78, s. 1–2; S. Bender, *The Jews...*, s. 93, 316; J. Wajsenberg, *Toward an Interpretation of Ghetto*, Oxford 1993, s. 201; E. Rogalewska, *Żydzi...*, s. 33. W dniu 29 czerwca dr Rozenman otrzymał od Niemców rozkaz utworzenia rady żydowskiej, w której skład wchodziło 12 członków, a w przeciągu 24 godzin – getta; *Protokol*

Białystok, dzielenie przez Niemców wypłaconej kontrybucji

stępnie Niemcy zażądali wypłaty kontrybucji – cała suma wynosiła 5 mln rubli, 5 kg w złocie, 300 kg w srebrze⁶⁴. Także i w tym momencie dumnie i z radością dokonali zapisu źródłowego, gdzie uzyskana kontrybucja została utrwalona na fotografii.

Obok stawianych żądań Niemcy ponownie konfiskowali wszelkie ruchome dobra, których Rosjanom nie udało się zdobyć. Wszystkie można było wywieźć do Niemiec lub spieniężyć na miejscu. W tym celu (podobnie jak we wrześniu 1939 r.)⁶⁵ sporządzili dokładną listę rzeczy odebranych Żydom. Wynika z niej, że i tym razem największe straty ponieśli właściciele fabryk i zakładów rzemieślniczych. I chociaż, tak jak powyżej, nie sposób jest w artykule przytoczyć wszystkich poszkodowanych, to autor ponownie wskazuje na tych, którzy i tym razem stracili najwięcej⁶⁶.

Aron Brzeziński oddał 4 obrazy olejne Oscara Rozaneckiego, futra, radiodbiornik, aparat fotograficzny Leica, maszyny drukarskie⁶⁷. Stella Feigin z domu Knyszyńska wraz z rodzicami Simonem i Maryją oddali: złoto, srebro, dywa-

Num.1, des neugewählten Judenrats, zustande gekommen am 2-ten August, [w:] Der Judenrat..., s. 27, 48–49. Podczas pierwszego spotkania uchwalono utworzenie na terenie getta 12 urzędów: Urzędu Administracji, Urzędu Budowlano – technicznego, Urzędu Bezpieczeństwa, Urzędu Pracy, Pomocy socjalnej, Kasy Chorych, Urzędu Finansowego, Urzędu Sanitarnego, Urzędu Aprowizacji, Urzędu Gospodarki, Urzędu Mieszkaniowego, Urzędu Edukacji.

⁶⁴ P. Kapłan, *Judenrat białostocki*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku” 1965, t. 1, s. 56; E. Rogalewska, *Żydzi...*, s. 32. Autorka powołuje się na wspomnienia Pesacha Kapłana, który donosił o długich kolejkach ludzi, przynoszących do Judenratu swoje rodzinne pamiątki i kosztowności.

⁶⁵ Zobacz powyżej, przyp. 17–19.

⁶⁶ Larch. Berlin. Ponieważ lista liczy 149 pozycji, autor podaje tu kilka przykładów – to osoby, które straciły najwięcej.

⁶⁷ Larch. Berlin, Nr. 12, Aron Brzeziński, 44 WAG 9870-75/59.

ny perskie, obrazy olejne (bez podanych tytułów) Jacka Malczewskiego, Jana Matejki, Stanisława Wyspiańskiego, Jacka Fałata, Juliusza Kossaka⁶⁸. Mano Gemünder oddał: wyposażenie domu, materiały skórzane z fabryki, dolary w złocie, srebro, dwa samochody ciężarowe⁶⁹. Moshe Karliński oddał: radioodbiornik, materiały skórzane⁷⁰. Israel Kulewski oddał: rzeczy wartościowe (nie zostały bliżej określone), futra, 6 tys. dolarów amerykańskich⁷¹. Bolesław Krajewski, właściciel garbarni, oddał: biżuterię, złoto, srebro, futra, dywany perskie, wyposażenie garbarni wraz z surowcem produkcyjnym⁷². Doba Weinberg musiała oddać: oszczędności zdeponowane w Niemieckim Banku w Polsce oraz złoto, srebro, biżuterię, radioodbiornik, futra⁷³. Stomatolożka Szaja Rejzner – złoto, srebro, biżuterię, futra, radioodbiornik i całe wyposażenie gabinetu dentystycznego⁷⁴.

Zgodnie z dalszymi planami Altenloh i jego współpracownicy przystąpili do reorganizacji miasta. Wszyscy mieszkający w nim Żydzi otrzymali rozkaz, żeby od 26 lipca 1941 roku, w ciągu 5 dni, przeprowadzili się do nowej dzielnicy – getta. Mogli ze sobą zabrać jedynie rzeczy pierwszego użytku i kosztowności. Natomiast meble, sprzęty domowe, garderoba miały pozostać w dawnych mieszkaniach⁷⁵.

Po spaleniu w działaniach wojennych dzielnic Chanajki, Pisaki i Schulhof wraz z Wielką Synagogą przylegającą do ulicy Suraskiej getto urbanistycznie zaplanowano w najbardziej zindustrializowanej części miasta, gdzie było najwięcej żydowskich fabryk. Organizowane tam przesiedlenia miały także na celu wykorzystanie wszystkich do pracy w pobliżu ich miejsc zamieszkania. Do utworzonego getta prowadziły dwa główne wejścia – były to bramy przy ulicy Kupieckiej 3 przecinającej ulicę Lipową i przy ulicy Jurowieckiej 4. Cały teren został częściowo otoczony trzymetrowym murowanym ogrodzeniem (zwieńczonym drutem kolczastym), a w niektórych częściach tylko drewnianym płotem. W skład getta weszły ulice: Biała, Białostoczańska, Chmielna, Ciepła, Częstochowska, Czysta, Giełdowa, Górna, Grajewska, Jurowiecka (częściowo), Kosynierska, Książęca, Kupiecka, Łucka, Nowogródzka, Nowy Świat, Piotrkowska, Polna, Różańska, Smolna, Szlachecka, Wąska, Żydowska oraz części ulic Fabrycznej i Żytniej⁷⁶.

⁶⁸ Larch. Berlin, Nr. 27, Stella Feigin z domu Knyszyńska, Simon, Maryja Knyszyńscy, 63 WAG 81-82/63.

⁶⁹ Larch. Berlin, Nr. 33, Mano Gemünder, 25 WAG 17309-17310/59.

⁷⁰ Larch. Berlin, Nr. 54, Moshe Karliński, 54WAG 15910/59.

⁷¹ Larch. Berlin, Nr. 83, Israel Kulewski, 52WAG 10957-60/59.

⁷² Larch. Berlin, Nr. 87, Bolesław Krajewski, 43WAG 6571-73/59.

⁷³ Larch. Berlin, Nr. 102, Doba Weinberg z domu Prawda, 62WAG 7330-7533/59.

⁷⁴ Larch. Berlin, Nr. 121. Szaja Rejzner, 74WAG 7773-7776/59. Podana została jedynie ulica Mińska (b.nr.), prawdopodobnie tam mieścił się gabinet stomatologiczny i mieszkanie uszkodzonej.

⁷⁵ S. Pisar, *Z krwi...*, s. 31–32.

⁷⁶ W. Monkiewicz, *Z dziejów...*, s. 25; Cz. Pilichowski, *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 100; R. Rajzner, *Losy...*, s. 50–51.

Białystok, getto

Białystok, getto

Nawet w tym momencie Niemcy dokonali dokumentacji fotograficznej, jakby chcieli wskazać na miejsce odosobnienia, na które Żydzi od dawna zasługiwali. W celu poznania realizacji planu ich izolacji możemy zajrzeć do wnętrza białostockiego getta.

W dniu 1 sierpnia 1941 roku białostockie getto, liczące wówczas około 60 tys. mieszkańców, zostało zamknięte⁷⁷. Podobnie jak na terenach okupowanych przez Niemców do 1941 roku, wszyscy Żydzi od 10. roku życia musieli na przedramieniu nosić gwiazdę Dawida⁷⁸. Dodatkowo wprowadzono drastyczne i rygorystyczne zarządzenia mające na celu pełną izolację społeczności żydowskiej. Już 3 sierpnia wprowadzony został zakaz opuszczania dzielnicy mieszkalnej. Ponadto Żydzi nie mogli się gromadzić w miejscach publicznych. Najbardziej dotkliwym zarządzeniem był wydany 15 sierpnia zakaz dokonywania zakupów po stronie aryjskiej. Przez to jeszcze bardziej zwiększył się niedostatek żywności, której brakowało dla osób biednych, starszych i dzieci. Tak mieszkańcy getta zdani byli na pomoc Judenratu i gminy, które organizowały i dowoziły żywność spoza jego murów. Każda niesubordynacja groziła karą śmierci wykonywaną na miejscu. Wprowadzone w życie zarządzenie doprowadziło do racjonowania żywności – dostawali ją jedynie Żydzi wykonujący pracę na rzecz III Rzeszy⁷⁹. W tak trudnej

⁷⁷ *Enzyklopädie der Gettos während des Holocaust*, t. 1, red. G. Miron, Göttingen–Jerusalem 2014, s. 46–50; A. Buchowska, „Te dzieci są moje!”. *Losy białostockiego transportu dziecięcego z 5 października 1943 r. w relacjach świadków*, „Studia Podlaskie” 2006, t. XVI, s. 180.

⁷⁸ E. Rogalewska, *Żydzi...*, s. 36; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 149; B. Mark, *Ruch...*, s. 43. Nakaz oznakowania każdego Żyda (zgodnie z rozporządzeniem Hansa Franka dla Generalnego Gubernatorstwa z dnia 23 listopada 1939 r.) zostało wprowadzone 1 grudnia 1939 r. Każda osoba pochodzenia żydowskiego, bez względu na płeć, zmuszona była do noszenia na prawej ręce opaski z gwiazdą Dawida.

⁷⁹ *Protokol Num. 2 der Sitzung des Judenrats am 23.08.1941*, [w:] *Der Judenrat...*, s. 53–55; B. Mark, *Ruch...*, s. 46–47; Cz. Pilichowski, *Obozy...*, s. 100; R. Rajzner, *Losy...*, s. 52, 54–55. Judenrat utworzył na terenie getta Urząd Aprowizacji, który nadzorował Jankiel Goldberg, →

Białystok, miejscowy szpital

Białystok, miejscowy szpital

sytuacji i z desperacji zarząd Judenratu wydał zgodę na kultywowanie różnego rodzaju przydomowych ogródków⁸⁰.

Przesiedlenie ludności żydowskiej do dzielnicy szczelnie zamkniętej, z ograniczoną możliwością poruszania się, doprowadził do jej zagęszczenia i braku mieszkań. Wszystkie te nakazy miały niekorzystny wpływ na wewnętrzną sytuację w getcie, a co za tym szło – szybkie rozprzestrzenianie się różnych chorób. Aby powstrzymać epidemię Judenrat podjął decyzję o stworzeniu miejsc odizolowania zakażonych. Wszystkich przenoszono do jedyne go szpitala na terenie getta przy ulicy Fabrycznej 27. Pracowali tam z zespołem pielęgniarek doktorzy Tobiasz Cytron, Ovadia Kapłan, Pinez⁸¹.

Mieszkający na terenie dzielnicy Żydzi na własną rękę podjęli się organizacji żywności w sposób nielegalny⁸²; wówczas osiągała ona niezwykle wysokie ceny. W handel i szmugiel produktów spożywczych zaangażowani byli też niemieccy żołnierze. Do potajemnie zawieranych transakcji dochodziło głównie poprzez kontakty z Domem Żołnierza przy ulicy Lipowej. W pobliżu ustawiony był drewniany parkan, gdzie przez zrobiony w płocie specjalny otwór łatwo można było szmuglować do getta towar. Środkiem płatniczym za żywność z zewnątrz

---

oraz Urząd Zatrudnienia, który nadzorował Samuel Poloński. Według zarządzeń niemieckich w sektorach: przemysłowym, gospodarczym i budowlanym pracować mieli Żydzi w wieku od 15. do 60. roku życia. Ponadto w porozumieniu z Niemcami usiłowano zagwarantować każdemu przydział miesięczny w postaci 0,5 kg ziemniaków, a każdy pracujący miał otrzymywać 30 dkg chleba, mięso i tłuszcze o odpowiedniej wadze.

⁸⁰ *Protokol Num. 4 der Sitzung des Judenrats am 14-ten August 1941*, [w:] *Der Judenrat...*, s. 51–52.

⁸¹ P. Kapłan, *Judenrat...*, s. 56.

⁸² W. Monkiewicz, *Z dziejów...*, s. 25. Według autora, wprowadzono ograniczenia zakupów najważniejszych produktów spożywczych po aryjskiej stronie. Dokonywać ich mogli jedynie Żydzi pracujący na terenie getta i poza jego granicami w ilości: 0,5 kg dziennie, a potem – 30 dkg.

Białystok, getto

Białystok, getto

były: biżuteria, dywany, obrazy, futra⁸³. Na prezentowanych poniżej dwóch zdjęciach zauważymy typowe sceny w trakcie dokonywania takich transakcji.

Przez cały okres istnienia getta na czele jego społeczności stali wspomniani już wcześniej Rozenmann, Barasz, Subotnik, Goldberg⁸⁴. Ich działalność polegała przede wszystkim na organizowaniu współpracy z Niemcami, żeby uratować każdego mieszkańca. Jedyńm sposobem na przetrwanie była codzienna praca⁸⁵. Obok produkcji włókienniczej nadal istniały i pracowały pełną parą zakłady garbarskie i krawieckie. Wszystkie te instytucje funkcjonowały na rzecz armii niemieckiej. Ponadto, na terenie getta Żydzi w dużej jego części zostali zatrudnieni przy produkcji zbrojeniowej⁸⁶. Niemcy dobrze zdawali sobie sprawę, że mają dostęp do taniej i przydatnej dla Rzeszy siły roboczej. W tym czasie przedstawicielami gospodarczymi na Białystok i Region z polecenia Głównego Urzędu Powierniczego Wschód (*Hauptamt der Treuhandstelle Ost*) byli Heinz Fritsch (d.n.) i Wilhelm Schäffler (d.n.) – oficerowie Wehrmachtu. Za ich powiernic-

⁸³ AŻIH, *Relacja Mojżesza Gerszuni*, sygn. 301/547, spisano 6 IX 1944, s. 1–2; B. Mark, *Ruch...*, s. 46–47.

⁸⁴ E. Rogalewska, *Żydzi...*, s. 33.

⁸⁵ Sz. Kitzelsztein, *Głos ocalonego*, [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 3, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 2000, s. 82; F. Anders, H. H. Kutscher, A. Stoll, *Der Bialystok Prozess von der Landgericht Bielefeld*, [w:] *Bialystok in Bielefeld*, red. F. Anders, H.-H. Kutscher, A. Stoll, Bielefeld 2003, s. 76–133; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 198–203, 227–330, 366–368. Nie tylko dowiadujemy się o tym z relacji świadków, ale także ze sprawozdań procesowych w Polsce (dotyczących Ericha Kocho i Fritza Gustava Friedela) oraz poza jej granicami – w Niemczech Zachodnich. W Bielefeld na wokandzie sądu krajowego Nadrenii Północnej-Westfalii zaprezentowano dokumenty dowodowe wobec zarzutów stawianych pozostałej grupie katów Białegostoku i Regionu: Wilhelmu Altenlohowi, Herbertowi Zimmermannowi, Waldemarowi Machollowi, Richardowi Dibusowi. Jak z nich wynika, metody wykorzystywania społeczności żydowskiej przez aparat III Rzeszy polegały na codziennej morderczej pracy.

⁸⁶ AŻIH, *Spuścizna...*, *Getto...*, sygn. S/340/78, s. 3–4; J. Karlikowski, *Polityka...*, s. 6, 22–37, 49–57.

twem mieszkańcy getta zmuszani byli do taniej pracy na rzecz państwa niemieckiego⁸⁷.

Wśród innych możliwości zatrudnienia na uwagę zasługuje warsztat kopistów, czyli specjalnie wydzielona sekcja, w której Niemiec Oskar Steffen (przybył do Białegostoku w sierpniu 1941 r.) zgromadził żydowską grupę artystów malarzy⁸⁸. Warsztat mieścił się w fabrycznej stolarni przy ulicy Kupieckiej – była to jedna z jego 11 fabryk przejętych i poddanych aryżacji przez Powiernictwo. Z jego polecenia 19 żydowskich artystów tworzyło kopie obrazów znanych mistrzów renesansu: Rembrandta Harmenszooona van Rijna, Tycjana Vecellego, Bartolomea Estebana Murillo i innych. Do katalogu malarzy dołączono klasyków niemieckiego romantyzmu: Karla Spietzwega, Dawida Caspara Friedricha. Jedno było pewne – potwierdzone ustnie przez Izaaka Celnikiera, jedynego ocalałego z warsztatu – obrazy kopistów białostockich trafiły do dworku Kocha w Dojlidach, a następnie były wysyłane do Niemiec. W warsztatach kopistów zatrudnienie znaleźli: Abraham Berman (nie mylić z Behrmanem), Amalia Bernzweig, Salomon Białogórski, Stanisława Centnerszwerowa, Gina Frydman, Abraham Frydman, Tobiasz Haber, Fania Helman, Izaak Krzeczanowski, Natalia Landau, Bencjon Rolnicki, Oskar Rozanecki, Hanna Rozenman, bracia Menasze i Efraim Seidchemenbeutlowie, Chaim Tyber⁸⁹.

Białystok, getto, handel przy drewnianym parkanie

⁸⁷ Zob. K. M. Pospieszalski, *Documenta Occupationis. Nazi Occupation „Law” in Poland*, t. 1, red. B. Rudawski, M. Jania-Szczechowiak, A. Kwiatkowska, M. Grochowski, Poznań 1952.

⁸⁸ Sz. Datner, *Walka i zagłada białostockiego getta*, Łódź 1946, s. 23, 36; B. Mark, *Ruch...*, s. 29, 60.

⁸⁹ J. Tomalska, J. Szczygieł-Rogowska, *Warsztaty Oskara Steffena*, „Pro Memoria” 2009, t. 29, nr 2; J. Tomalska, *Żydowskie artystki Białymstoku*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*. Seria III: →

Pomimo wewnętrznie dobrze funkcjonującej społeczności nadszedł moment, kiedy Niemcy rozpoczęły systematyczną likwidację getta. Pierwszym etapem, obok częstych egzekucji, były przeprowadzone we wrześniu i październiku 1941 roku wywózki do Prużan. Objęły one przede wszystkim bezrobotnych Żydów wraz z ich rodzinami – w sumie 4 tys. osób⁹⁰. Transporty śmierci nasiliły się po podjętych przez Niemców decyzjach w Wannsee dnia 20 stycznia 1942 roku⁹¹, gdzie ostatecznie zatwierdzono Zagładę. Do Białegostoku 18 stycznia 1942 roku przybył także Werner Fromm (1905–1981), który wcześniej stacjonował w Rydze⁹², a swoje doświadczenia z eksterminacji żydowskich enklaw w Łotwie przeniósł na grunt białostocki. Wraz z pozostałymi Niemcami dokonywał masowych zbrodni i realizował plan „ostatecznego rozwiązania”. Na czas jego działalności jako dowódcy policji SS przypada wiele krwawych akcji i deportacji Żydów

---

Kobieta żydowska, red. nauk. A. Janicka, J. Ławski, B. Olech, Białystok 2015, s. 495–507; też, *Nieznaný rozdział z getta białostockiego*, [w:] tamże, s. 173–179. Artyści malarze w ciągu tygodnia, po dwóch na zmianę, wykonywali kopię jednego obrazu. Przeliczając to na cały zespół – w warsztacie przez 7 dni powstawało 9 obrazów, a miesięcznie – 36. I chociaż od tego czasu minęło ponad 80 lat, autor pragnie w artykule zaprezentować 2 kopie obrazów mistrzów renesansu, które miał możliwość sfotografować w prywatnych domach w Berlinie w 2021 r. Oczywiście nie mamy pewności, czy pochodzą one z warsztatu kopistów Steffena, ale możemy sobie wyobrazić skalę produkcji i artystyczny poziom tego malarstwa.

⁹⁰ *Protokol Num. 14 der Sitzung des Judenrats, Sabbat, den 11/1/1941*, [w:] *Der Judenrat...*, s. 70. Jak podano zgodnie z zapisem protokołu – do Prużan wywiezionych zostało 4,5 tys. białostockich Żydów. Ponadto w samych Prużanach, gdzie przed wojną zamieszkiwało 4 tys. mieszkańców wyznania mojżeszowego, scentralizowano w sumie około 12 tys. osób z Kamieńca, Hajnówki i Białegostoku; B. Mark, *Ruch...*, s. 51–52.

⁹¹ W. Monkiewicz, *Z dziejów...*, s. 26; Ch. Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg 1998, s. 116. Jak podaje autor, konferencja zaplanowana była najpierw na 12 grudnia 1941 r. Przesunięcie o prawie 6 tygodni wynikało z odgórnie wydanej decyzji (potrzebne były uregulowania prawne). Dlatego spotkanie najważniejszych urzędników III Rzeszy odbyło się w styczniu.; Zob. H. Ch. Jasch, *Die Teilnehmer: Die Männer der Wannseekonferenz*, red. Christoph Kreuzmüller, Berlin 2017. W skład komisji Konferencji w Wannsee wchodził: Reinhard Heydrich, Adolf Eichmann, Josef Bühler, Roland Freisler, Otton Hofmann, Gerhard Klopfer, Friedrich Wilhelm Kritzinger, Rudolf Lange, Georg Libbrandt, Martin Luter, Alfred Meyer, Heinrich Müller, Erich Neumann, Karl Ebbardt Schöngarth, Wilhelm Stuckart. Ta grupa doprowadziła do wymordowania Żydów na Wschodzie, a następnie w całej Europie. Zob. *Wannseekonferenz*, Wikipedia, [online] <https://de.wikipedia.org/wiki/Wannseekonferenz> [dostęp: 12.06.2022].

⁹² AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 29–30; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 159–160; E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2007, s. 170; Fromm urodził się w Husum w Szlezewiku-Holszynie, był pracownikiem banku; po pokonaniu II RP, w listopadzie 1940 r. zatrudniony został w wywiadzie, następnie przeniesiony do Łotwy, gdzie przydzielono go do Batalionu Policji SS. Stamtąd został przeniesiony do Białegostoku, gdzie sprawował funkcję kierownika działu personalnego w Głównym Urzędzie Policji Porządkowej SS (*Hauptamt Ordnungspolizei SS*, dalej: *HOP SS*).

z miasta i Regionu do miejsc kaźni i obozów zagłady⁹³.

Kolejnym etapem, który przypadał na realizację planów eksterminacji, związanych z „Akcją Reinhardt” (*Einsatz Reinhardt, Aktion Reinhardt*)⁹⁴ na terenie GG i Regionie Białystok, była zorganizowana jesienią 1942 roku w mieście tzw. „akcja dziecięca”. Polegała ona na odebraniu rodzicom dzieci i wysłaniu ich do obozów Zagłady.

Białystok, transport śmierci

Do realizacji tego zadania Niemcy wykorzystali policję żydowską⁹⁵. Natomiast w wewnętrznych akcjach na terenie getta, zgodnie z założeniami „Akcji Reinhardt”, nadal była kontynuowana jego likwidacja. Tak na przełomie listopada i grudnia 1942 roku oraz w styczniu 1943 roku dokonali „ostatecznego rozwiązania” skupisk żydowskich w Regionie. Odpowiedzialni za nie byli Altenloh, Erdbrügger i ich współpracownicy⁹⁶. W tym krótkim okresie zlikwidowane zostały enklawy żydowskie Jesionówki, Sokółki, Krynek, Czyżewa, Wysokiego Mazowieckiego, Zambrowa, Grajewa, Kossaków, Łap, Łyskowa, Różana, Wołkowska, Izabelina, Świstoczy, Rutki, Czerwonego Boru, Wizny, Chroszczowa, Jabłonki, Sokół, Dąbrowy Białostockiej, Kuźnic, Supraśla, Knyszyna, Wasilkowa, Janowa, Suchowoli, Brańska, Bielska Podlaskiego, Gródka⁹⁷. Zdrowych, którzy mogli jeszcze zostać wykorzystani do pracy, Niemcy przetransportowywali do getta w Białymstoku. Natomiast chorych, starców, dzieci i kobiety – nieprzy-

⁹³ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/159, s. 26–27; *Die Meldungen des Bialostoker Juden*, [102] *Meldung*, [w:] *Der Judenrat...*, s. 184, 209. Informacja Judenratu donosiła o rozkazie naczelnika policji w Białymstoku z dnia 16 września 1941 r. Na tylnej stronie notatka Judenratu o liczbie wysiedlonych – 4 tys. osób.

⁹⁴ S. Bender, *The „Reinhardt Aktion” in the „Bialystok District”*, [w:] *Bialystok in...*, s. 186–208; D. Libionka, J. Leociak, *75. rocznica akcji „Reinhardt”*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 12, s. 13, 17; D. Libionka, *Polska ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski VI. Uzupełnienie*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 97. To kryptonim, na cześć zmarłego w ataku bombowym w Czechach Reinharda Heydricha (1904–1942) organizatora Konferencji w Wannsee, pod którym od 1942 do 1943 r. dokonywano likwidacji gett w Polsce. Całą akcją na terenie GG i w Regionie Białystok dowodził Odilo Globocnik (1904–1945).

⁹⁵ Sz. Datner, *Bunt policjantów w getcie białostockim*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 333.

⁹⁶ *Die Meldungen...*, [386] *Meldung* [w:] *Der Judenrat...*, s. 264, 292. Notatka na tylnej stronie meldunku z dnia 2 listopada 1942 r. donosiła o akcji likwidacyjnej w Regionie Białystok: *2-ter November – Beginn der „Aktion” im ganzen Bezirk*; W. Monkiewicz, *Zagłada...*, s. 336–353.

⁹⁷ S. Bender, *The „Reinhardt Aktion” in the „Bialystok District”*, [w:] *Bialystok in...*, s. 186–208.

Żydzi wchodzący do dołów śmierci

Żydzi zasypują doły śmierci

Białystok, „Akcja lutowa”

datnych do pracy – transportowano do pobliskich lasów oraz okolic i na miejscu mordowano: (...) *skazańców wprowadzono do dołów i rozstrzeliwano. Wśród skazańców znajdowały się kobiety i dzieci*⁹⁸. Na prezentowanych poniżej zdjęciach zauważymy akt satysfakcji niemieckich żołnierzy, którzy stojąc obok ofiar nie wyrażają zdziwienia, a wręcz odwrotnie, zadowolenia,

I chociaż jeden do ujęcia stoi tyłem to jego lekko odwrócona głowa w lewo wskazuje na ułożenie mięśnia kości policzkowej w uśmiechu. Drugi natomiast, kiedy pozostali przy życiu Żydzi zakopują zbiorową mogiłę, z przewieszonym na przedramieniu płaszczem dumnie pozuje do aparatu. Zdjęcia te wysyłane były następnie do rodzin i najbliższych w III Rzeszy. Tak jakby obraz ten miał wzbudzić podziw, współczucie dla trudu ich służby, a jednocześnie wskazać na sukces w realizacji „ostatecznego rozwiązania”.

Terror, jaki zapanował w getcie można było doświadczyć wszędzie. Wobec społeczności żydowskiej stosowano wszystkie z możliwych akty eksterminacji. Najmniejsze przewinienie kończyło się karą śmierci. Dla przykładu w dniu

⁹⁸ AŻIH, B. Nowicki, z relacji świadka, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/89, s. 16–17; Sz. Datner, *Ekspertyza w procesie F. G. Friedla w Białymstoku wygłoszona dnia 27.10.1949 r. na rozprawie sądowej przed Sądem Apelacyjnym w Białymstoku*, sygn. S/340/ 155, s. 10; Cz. Nowak, *Sprawozdanie, Białystok dn. 20 VI 1947 r.*, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/159, s. 1–2. Ze sprawozdania sierż. Milicji Obywatelskiej w Białymstoku, Czesława Nowaka, przed którym zeznawał Wensław Taisa, dowiadujemy się o mordowaniu kobiet i dzieci w Bacieczkach koło Białegostoku; A. Omilianowicz, *Materiały do dziejów okupacji hitlerowskiej i ruchu oporu na Pojezierzu Augustowskim*, [w:] *Studia i Materiały do Dziejów Pojezierza Augustowskiego. Praca zbiorowa*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 545–605.

Wasilków, Żydzi zabici na ulicy

Wasilków, Żydzi zabici na ulicy

31 grudnia 1942 roku przed gmachem Rady Żydowskiej, za rzekomą kradzież ziarna słonecznikowego, powieszono trzech pracowników z miejscowej olejarni⁹⁹. W dalszej części realizowanego planu Zagłady – „Akcji Reinhardt” – Niemcy zdecydowali o częściowym zmniejszeniu getta. Z rozkazu Altenloha, Friedla i Fromma w dniach 5 i 6 oraz od 8 do 12 lutego 1943 roku rozpoczęła się tzw. „Akcja lutowa”¹⁰⁰. Z relacji świadka Marty Klein dowiadujemy się: *uciekłam z getta wileńskiego do Białegostoku, tu rozpoczęła się rzeź 5 lutego 1943 r., pierwszym razem wywieziono 12 tys. osób, a na miejscu zamordowano 1 tys.* Dane te potwierdza także Datner, donosząc o transportach kolejowych do obozów w Oświęcimiu i Treblince¹⁰¹.

Ponadto z relacji jego dowiadujemy się, że przeprowadzona w lutym akcja natrafiła na opór niektórych policjantów żydowskich. Wiadomość, która do nich dotarła – że Judenrat, a przede wszystkim Barasz, przygotował listę 6 tys. osób do wysiedlenia¹⁰² – wywołała bunt. Wielu z nich nie wykonało tych żądań, zwłaszcza że na liście Barasza znaleźli się ich bliscy. Inni w rozpaczy i braku możliwości ratowania siebie oraz najbliższych dobrowolnie zdecydowała się na transport do obozu Zagłady¹⁰³. Po „Akcji lutowej” Niemcy co tydzień organizowali grupo-

⁹⁹ AŻIH, *Spuścizna...*, Sz. Datner, *Ekspertyza w procesie...*, s. 11.

¹⁰⁰ AŻIH, Sz. Datner, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/1280, spisano 20 XII 1945, s. 1–3; *Die Meldungen...*, [386] *Meldung* [w:] *Der Judenrat...*, s. 272.

¹⁰¹ AŻIH, *Ekspertyza w procesie...*, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/155, s. 13, AŻIH, E. Ulicki, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/1828, spisano 28 VI 1946 r. Na wieść o tych deportacjach ludność getta ratowała się, jak mogła. Dla przykładu – Eli Ulicki już rok wcześniej (w listopadzie 1942 r.) zdecydował się na wykopanie bunkra: *w listopadzie podjąłem decyzję wykopania schronu z piecem dla siebie i rodziny, akcja 5.2.1943 r., pomimo przeszukiwań policji żydowskiej i Niemców z psami nie zostaliśmy wykryci.*

¹⁰² M. Gnatowski, *Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, t. II, Białystok 1979, s. 306, za: „Jedność Narodowa”, wyd. Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Białymstoku, Białystok 1945, r. 2, nr 41.

¹⁰³ Sz. Datner, *Bunt policjantów...*, s. 334.

we oblawy, w których wyłapywano wszystkich napotkanych¹⁰⁴. W szczególności tych, których wcześniej eksterminacja ominęła. Wówczas (podobnie jak wcześniej) ofiarami – nawet na ulicy – padali starcy, kobiety oraz dzieci, natomiast w miarę zdrowych i zdolnych do pracy przymusowo transportowano na tereny III Rzeszy. Relacja Mojżesza Gerszuni potwierdza te działania: *w kwietniu przyszedł do nas Macholl i powiedział, że Żydzi dobrze wyglądają, a to było z głodu*¹⁰⁵.

Nieustanne łapanki spowodowały, że większość ludzi zakładała zbliżający się koniec. Wówczas wielu zdesperowanych podejmowało decyzje samobójcze. Zelman Kolesznik, który trafił do Białegostoku 13 marca 1943 roku, wspominał: *ludzie się załamywali, tak Cywi Wieder i Schlomo Janielewicz, działacz społeczny, w getcie odebrali sobie życie*¹⁰⁶. Sytuacja się pogarszała z dnia na dzień, zwłaszcza wtedy, kiedy likwidowano okoliczne getta, a zdolnych do pracy lokowano w Białymstoku. Dla przykładu miało to miejsce po likwidacji getta w Grodnie, z którego pozostała przy życiu grupę Żydów (1148 osób) umieszczono w przepelnionym już getcie¹⁰⁷. W trakcie nieustannej eksterminacji wielu, chociaż było to bardzo ryzykowne, decydowało się na ucieczkę. Pośród tych, którym się to udało była grupa komunistycznych partyzantów. Zakonspirowani wcześniej w getcie na rozkaz Komsomołu mieli je opuścić: *24 maja 1943 r., znaleźli wraz z kobietami i dziećmi schronienie w lesie*¹⁰⁸. Grupa ta została później włączona do oddziału radzieckiej partyzantki¹⁰⁹.

W maju 1943 roku Altenloh został przeniesiony do Francji, a od czerwca jego miejsce w Białymstoku zajął także prawnik dr Herbert Zimmermann (1907–1965)¹¹⁰. Do pomocy zostali mu przydzieleni nominowani urzędnicy policji:

¹⁰⁴ AŻIH, *z relacji świadka, Mojżesza Gerszuni*, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 27, 31.

¹⁰⁵ AŻIH, *z relacji świadka, Mojżesza Gerszuni*, sygn. nr 301/547, spisano 6 IX 1944, s. 2–3.

¹⁰⁶ AŻIH, *z relacji świadka, Zelmana Koszelnika*, sygn. nr 301/1991, spisana 29 XI 1946 r. s. 1.

¹⁰⁷ *Spuścizna...*, [w:] *Getto...*, sygn. S/340/78, s. 9; *Z dziennika Tamarowa marzec 1943*, sygn. S/340/78, [w:] tamże, s. 42.

¹⁰⁸ AŻIH, *z relacji świadka, Szymona Datnera*, sygn. 301/1280, spisano 20 XII 1945 r., s. 8–9.

¹⁰⁹ M. Gnatowski, *Białostoczczyzna...*, s. 697; W. Monkiewicz, *Z dziejów...*, s. 27.

¹¹⁰ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 31, 87. Zimmermann urodził się w Eisleben, jego ojciec był urzędnikiem państwowym; dzieciństwo i młodość spędził w Merseburgu, gdzie pobierał naukę w gimnazjum katolickim, po maturze w 1927 r. rozpoczął edukację akademicką na wydziale teologicznym uniwersytetu w Merseburgu, następnie przeniósł się na wydział prawa, gdzie w 1932 r. zdał pierwszy egzamin państwowy, a 31 maja 1933 r. obronił tytuł doktora prawa. Do NSDAP wstąpił w 1933 r.: nr ewid. 3.065.231, a następnie do SS: nr ewid. 118.240; po okresie aplikacji otrzymał stanowisko asesora w prokuraturze sądu rejonowego w Magdeburgu. W 1937 r. mianowany do stopnia przywódcy Rzeszy SS (*Reichsführer SS*), odpowiedzialny był za pozbawienie obywatelstwa Żydów emigrujących poza III Rzeszę. W 1939 r. przyjął stanowisko kierownika działu Gestapo i został radnym miasta (*Ratsregierung*) Münster; od 1940 r. przejął kierownictwo Gestapo w Bremie, a w 1943 r. przeniesiony został do Białegostoku. Sprawował tam zarząd zastępcy dowódcy Einsatzgruppe B i był odpowiedzialny za mordowanie Żydów w mieście i Regionie.

Lothar Heimbach (1908–1968)¹¹¹ i wspomniany wcześniej Errelis. Po odejściu Altenloha, Zimmermann na miejsce Fromma¹¹² powołał Heimbacha, któremu w udziale przypadły kolejne akcje likwidacyjne¹¹³. W szczególności dotyczyły one deportacji Żydów uznanych za mało wartościowych – beзуżytecznych¹¹⁴.

Prowadzona eksterminacja w Regionie, „Akcja lutowa”, uruchomienie na pełną skalę obozów Zagłady oraz nieustannie pogarszająca się sytuacja w getcie, wymusiły na jego mieszkańcach zorganizowanie oporu¹¹⁵. Nie było to jednak łatwe zadanie, zwłaszcza że należało do tego nakłonić podzielone politycznie środowisko. Były to organizacje syjonistyczne, Bundu, komunistów i antyfaszystów, a na ich czele stali już przywódcy: Mordechaj Tennenbaum-Tamarof, Daniel Moszkowicz, Tadeusz Jakubowski, Zelach Zilberg, Tosia Altman, Tamara Szejderman, Chaja Grosman-Orkin, Bronia Winnicka, Edek Boraks, Riwkele Madejska, Josip Kapłan¹¹⁶. Wobec nieustannie grożącego niebezpieczeństwa i jak wielu przypuszczało bliskiego końca enklawy na przywódcę w getcie został wybrany Tennenbaum-Tamarof (dalej Tamarof), a jego zastępcą został Moszkowicz. Tym decyzjom był jednak przeciwny Barasz, gdyż obawiał się, że jeżeli grupa oporu (młodych ludzi w wieku od 17 do 22 roku życia) zostanie zdekonspirowana, dojdzie do jeszcze szybszej likwidacji getta¹¹⁷.

¹¹¹ M. Seydel, *Der gerichtliche...*, s. 16–18. Heimbach w 1927 r. ukończył szkołę średnią, następnie został przyjęty do policji miejscowości Kolonia – Deutz, gdzie w 1935 r. otrzymał stopień komisarza kryminalnego; w 1937 r. wstąpił do NSDAP i SS, od 1941 r. brał czynnie udział w działaniach wojennych na terenie ZSRR, a od 1943 r. przeniesiony został do Białegostoku – tam otrzymał stanowisko kierownika Gestapo; urząd ten sprawował do początku 1944 r.

¹¹² AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 26–27.

¹¹³ K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 200.

¹¹⁴ AŻIH, *z relacji świadka, Chaji Barasz*, sygn. nr 301/15; AŻIH, *z relacji świadka, Icchaka Sznajdera*, sygn. nr 301/1976; AŻIH, *z relacji świadka, Zelmana Kolesznika*, sygn. nr 301/1991; AŻIH, *z relacji świadka, Anny Wincygsterm*, sygn. nr 301/1973; S. Bender, *The Jews...*, s. 214; E. Rogalewska, *Żydzi...*, s. 44; A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 157–162; T. Wiśniewski, *Jewish Białystok and Surroundings in Eastern Poland*, Ipswich 2000, s. 14–15; Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschaft und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 2000, s. 730; M. Okroy, *Nach 26 Jahren nun Mamutprozess gegen Polizisten. Die Justiziele Aufarbeitung von NS – Verbrechen der Ordnungspolizei an Beispiel der Wuppertaler Białystok – Verfahren*, [w:] *Die SS. Himmler und der Wawelsburg*, Paderborn 2009, s. 449–469; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 137–139.

¹¹⁵ B. Winnicka-Klibańska, *Przygotowania do zbrojnego oporu w getcie białostockim od listopada 1942 roku do sierpnia 1943 roku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 320–329; M. Tennenbaum-Tamarof, *Dziennik*, [w:] *Dapim min hadlejka*, Tel-Aviv 1985, s. 27, 51.

¹¹⁶ M. Gnatowski, *Za wspólną sprawę*, Lublin 1970, s. 71. Autor donosi o utworzeniu Komitetu Antyfaszystowskiego, który rozpoczął działalność latem 1943 r.; B. Winnicka-Klibańska, *Przygotowania...*, s. 320. Autorka podała, że Jakubowski na początku 1943 r. został na Dworcu Wileńskim w Warszawie podstępnie zlikwidowany.

¹¹⁷ AŻIH, *Spuścizna...*, *Masada Białostocka*, sygn. S/340/78, s. 11; M. Tennenbaum-Tamarof, *Dziennik...*, s. 61.

Tamarof i Moszkiewicz rozpoczęli pozyskiwanie potrzebnej do obrony broni i amunicji. Dzięki ich kontaktom poza granicami getta odkupywano ją od chłopów lub zdobywano podczas napadów na Niemców. Następnie pod osłoną nocy przetrzucano do wewnątrz getta. Innym sposobem były zorganizowane jej kradzieże. W szczególności z magazynów niemieckich oraz tych, w których była przechowywana broń posowiecka¹¹⁸. Dodatkowo na terenie getta, przy ulicach Smolnej i Czystej, powstały specjalistyczne laboratoria chemiczne, gdzie wytwarzano butelki samozapłonowe i materiały wybuchowe¹¹⁹. Obok tych działań stworzono grupy odpowiedzialne za akcje dywersyjne. Jedne celowo spowolniały codzienną pracę, inne organizowały fałszywe dokumenty. Ponadto, poza gettem działały i miały stały kontakt z Tamarofem grupy „Krynkowców” i „Zabłudowców”¹²⁰. Byli to: Mojżesz Słapak, Samuel Niszt, Judel Lewin, Mojżesz Lifszyc, Nechemia Rabinowicz, Mojżesz Wajner, Szmul Wajner, Judyta Nowogródzka; wszyscy należeli do komunistycznej organizacji „Zachodnia Białoruś”. Tak Tamarof i Moszkiewicz, w momencie ostatecznej likwidacji enklawy, usiłowali zapewnić wszystkim możliwość obrony lub bohaterskiej śmierci z bronią w rękę¹²¹.

Końcowym etapem getta, a w tym Żydów Białegostoku i Regionu, okazały się zaplanowane przez Zimmermanna na sierpień 1943 roku rzekome przesiedlenia do pracy na Wschód i na Lubelszczyznę. Realizując w ten sposób plan ostatecznego rozwiązania, poinformował przewodniczącego Barasza, że cała akcja rozpocznie się w dniach 16 sierpnia. Lecz Niemcy spodziewając się ewentualnego oporu całą akcję rozpoczęli już w nocy 15 sierpnia¹²². Na wiadomość o rozpoczętej akcji ludzie chowali się, gdzie mogli, przede wszystkim w przygotowanych do tego wcześniej schronach: *umieściłem w schronie żonę z dzieckiem, sam postanowiłem przyłączyć się do samoobrony*¹²³. W momencie trwającej już akcji wybuchło powstanie, a na przeciw Niemcom stanęła mała grupa (licząca 300 osób) żydowskich bojowników¹²⁴. W trakcie trwania walk, w których zabija-

¹¹⁸ AŻIH, *z relacji świadka, Berela Wassersztajna*, sygn. nr 301/382; AŻIH, *z relacji świadka, Maszy Różyckiej*, sygn. nr 301/1249; AŻIH, *z relacji świadka, Eliasza Baumaca*, sygn. nr 301/1834; M. Tenenbaum-Tamaroff, *Kartki z pożogi*, [w:] *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, Białystok 2013, s. 41–42; W. Monkiewicz, *Z dziejów...*, s. 26; E. Rogalewska, *Żydzi...*, s. 41–42.

¹¹⁹ M. Tenenbaum-Tamarof, *Dziennik*, s. 48, 61–62. Nazwy te pochodziły od bojowników, którzy wywodzili się z miejscowości Krynki i Zabłudów.

¹²⁰ AŻIH, *Spuścizna...*, *Karty z dziejów żydowskiej partyzantki na Białostocczyźnie*, sygn. S/340/78, s. 1–3.

¹²¹ Tamże, s. 4–7.

¹²² AŻIH, *z relacji świadka, Szymona Amiela*, sygn. nr 301/21, spisana 18 IV 1945 w Łodzi.

¹²³ AŻIH, *z relacji świadka, Izraela Bramsona*, sygn. 301/7, spisana V 1946 r., s. 2–3.

¹²⁴ AŻIH, *Walka getta białostockiego częścią walki zbrojnej narodu polskiego z okupantem hitlerowskim*, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/78, s. 1–5; AŻIH, *z relacji świadka, Szymona Amiela*, sygn. nr 301/21, spisana 18.IV.1945 w Łodzi.

Białystok, Powstanie w getcie

Białystok, Powstanie w getcie

no i mordowano na każdym rogu, Niemcy dokonywali zapisu ikonograficznego. Wprawdzie nie zachowało się go wiele, niemniej w tej małej jego części unaocznia on tragedię tamtych dni.

Do akcji obrony ludności żydowskiej, także z zewnątrz, miały przystąpić oddziały partyzanckie. Niestety, próba połączenia wspólnych sił się nie powiodła, gdyż Niemcy do walki rzucili czołgi, samoloty i moździerz. Przez to ciężkie starcie stoczyli obrońcy w rejonach ulic Jurowieckiej i Ciepłej. Podobnie było od ulicy Poleskiej, na tyłach gmachu Rady Żydowskiej, gdzie Niemcy przerzucili dwie grupy piechoty. Natomiast przy ulicy Nowogródzkiej, fortyfikacji bojowników na terenach ogrodów warzywnych, Niemcy dokonywali systematycznego ostrzału z samolotów. Powstanie z godziny na godzinę słabło, a hitlerowcy zdobywali przewagę. W tak trudnym momencie koniec był nieuchronny: *po nierównej, 5-godzinnej walce zginęło 5 tys. Żydów i samoobrona została zlikwidowana*¹²⁵. Wówczas część powstańców, którzy nie zginęli, zdecydowała się na schronienie w specjalnie do tego przygotowanych bunkrach. Do jednego z nich przy ulicy Chmielnej nr 7, gdzie wchodziło się przez studnię w podwórzu, schronienie znalazło 72 obrońców getta. Lecz bunkier ten został 20 sierpnia przez hitlerowców odkryty i zlikwidowany. Zgodnie z wyliczeniami Datnera, który po wojnie oszacował, w schronach pod ziemią ukryło się wówczas około 5 tys. osób. Niestety nie wszystkim udało się w nich przeżyć, gdyż oddziały ukraińskich żołnierzy z wyszkolonymi do tego psami wyszukiwały tych miejsc i likwidowały¹²⁶. Przy tej tragedii zdarzały się też wyjątki, w których Ukraińcom nie udało się odkryć schronu. Należała do nich Marta Klein ponieważ udało się jej przeżyć: *schowałam się w schronie, gdzie przebywałam tam 9 tygodni*¹²⁷. Potem uciekła i schroniła się u chłopów na wsi.

¹²⁵ Tamże.

¹²⁶ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/137, s. 3.

¹²⁷ AŻIH, *z relacji świadka, Marty Klein*, Białystok getto, sygn. nr 301/12, relacja spisana 1 września w Białymstoku 1944 r., s. 1–2.

Pomimo trwających poszukiwań w getcie na jego terenie nadal walczyła grupa Judyty Nowogródzkiej. W ryzykownym planie próbowała podjąć próbę zniszczenia części ogrodzenia, co w efekcie umożliwić miało ucieczkę jak największej liczbie ludzi poza getto. Próba ta się jednak nie powiodła i tylko paru powstańcom udało się ewakuować do lasu. Był to pewny teren kontrolowany przez siły „Krynkowców” i „Zablódowców”¹²⁸. Po zakończeniu akcji Niemcy przystąpili do tropienia resztek grup bojowych, które likwidowano w podwórzach na rogu ulic Kupieckiej i Jurowieckiej¹²⁹. Z domów, kryjówek i bunkrów wypędzano na zewnątrz: *na pola przy ul. Poleskiej, tragiczny obraz, szli starzy i młodzi, dzieci, chorzy niezdolni do poruszania, wlekli się*¹³⁰. Ustawiano ich też na ulicach w kolumnach po cztery osoby: *kto nie wyszedł z ukrycia został na miejscu rozstrzelany*¹³¹. O podobnych scenach donosiła dr Welian Peta, z domu Fuks: *pamiętam likwidację getta 16 sierpnia 1943 r., jak na wojnie, strzelanina, krzyki, płacz odgłosy, straszne przeżycie [...] świt, a wraz z nim znowu ruch, krzyk, teraz już zaczynają się poszukiwania w mieszkaniach, «Juden raus», a potem głosy płaczących dzieci i kobiet, prosby «my chcemy żyć»*¹³². Rodzina wspomnianego wcześniej Ulickiego także nie miała szczęścia. Jego wykopany wcześniej bunkier został odkryty¹³³. Wraz z najbliższymi i resztą ukrywających się tam osób zmuszeni zostali do wyjścia na zewnątrz: *płacz dziecka zdradził naszą kryjówkę, około 10 rano zostaliśmy wyprowadzeni na ul. Fabryczną, gdzie stał już tłum ludzi, staliśmy tam 3 godz., widziałem przerażonych, zażywali truciznę, zrobiła to córka aptekarza Fraustettera*¹³⁴. Ulicki zobaczył wtedy tragedię na własne oczy, zwłaszcza tych, którzy pozostali jeszcze przy życiu. I znowu wielu z nich w desperacji próbowało popełniać samobójstwa¹³⁵. Natomiast pojmanych wywożono też do Grabówki i tam rozstrzeliwano: *do auta otoczonego przez Ukraińców kazano wszystkim wsiąść. Był tam także kat Friedel, który kazał się wszystkim rozebrać z wierzchnich ubrań i wejść do jamy. Obiedziński pożegnał się z żoną, nagle uderzył jednego z otaczających ich kołem Ukraińców i zaczął uciekać w stronę lasu, posypały się za nim strzały żaden nie trafił, czmychnął do lasu i po tygodniu błakania się, głodowania natknął się szczęśliwie na żydowski oddział partyzancki*¹³⁶.

Powstanie tylko na moment zahamowało deportacje i likwidację enklawy Białegostoku. Kontynuowano je ponownie od 17 sierpnia. Wszystkich żyjących

¹²⁸ AŻIH, *Masada...*, sygn. S/340/ 78, s. 54.

¹²⁹ Tamże, s. 1–10; W. Monkiewicz, *Z dziejów...*, s. 27; B. Mark, *Ruch...*, s. 243–244, 251.

¹³⁰ AŻIH, *z relacji świadka, Szymona Amiela*, sygn. nr 301/21, spisana 18.IV.1945 w Łodzi.

¹³¹ AŻIH, *z relacji świadka, Heleny Wolksberg*, sygn. nr 301/552, spisano 20 VI 1945 r., s. 1–2.

¹³² AŻIH, *z relacji świadka, dra Welian Peta, z domu Fuks*, sygn. nr 301/1856, s. 1.

¹³³ Zob. przyp. 91.

¹³⁴ AŻIH, *z relacji świadka, Eli Ulickiego*, sygn. nr 301/1828, spisana 28.VI 1946 r.

¹³⁵ AŻIH, *z relacji świadka, Cyli Oniman-Borowicz*, sygn. nr 301/1983.

¹³⁶ AŻIH, Sz. Datner, *Partyzantka...*, [w:] *Eksperyta w procesie...*, sygn. S/340/155, s. 24.

Białystok, ruiny dzielnicy i getta

spędzano z całego getta na plac obok rampy kolejowej, którą Niemcy otoczyli potrójnym kordonem¹³⁷. W sumie przy życiu pozostało jeszcze 30 tys. osób¹³⁸. Z całego getta na miejscu pozostawiono jedynie zdolnych do pracy około 1200 osób. Z tej grupy oddzielono potem 200 mężczyzn i 134 kobiet, których wysłano transportem do obozu w Stutthofie¹³⁹. W tych tragicznych dniach nie do opisanania była tzw. kolejna „akcja dziecięca”. Niemcy nakazali wszystkie dzieci odtransportować z powrotem do getta, lecz na tą wiadomość nie wszyscy się na to godzili. Zwłaszcza że cała akcja była nie do zaakceptowania dla rodziców zmuszanych do oddania własnych dzieci¹⁴⁰. Friedel informował i uspokajał, że dzieci zostaną wymienione na jeńców wojennych. W sumie odebrano 1200 dzieci, a wraz z nimi pozostało 40 osób w charakterze opiekunów. Jak się później okazało, dzieci pojechały specjalnym transportem do Czech, do obozu w Terezynie¹⁴¹.

Po spacyfikowaniu powstania, śmierci jego przywódców Tamarofa i Moszkowicza¹⁴², dokonano całkowitej likwidacji-zrównania z ziemią terenu getta. I chociaż tragedia nadal rozgrywała się w wagonach podstawionych na rampie kolejowej

¹³⁷ S. Pisar, *Z krwi...*, s. 36–37.

¹³⁸ AŻIH, [w:] *Ekspertyza w procesie...*, sygn. nr S/340/155, s. 22.

¹³⁹ Tamże, s. 24.

¹⁴⁰ AŻIH, z relacji świadka, *Racheli Kirsznler*, sygn. nr 301/2603, spisana dnia 29 czerwca w Białymstoku 1946 r.

¹⁴¹ AŻIH, z relacji świadka, *Pesacha Bursztejna*, sygn. nr 301/550, z dnia 22 lipca, Białystok 1945 r.; tenże, *Ostateczna likwidacja getta białostockiego, z relacji świadka*, [w:] *Ekspertyza w procesie...*, sygn. S/340/155, s. 21; AŻIH, z relacji świadka, *Heleny Wolksberg*, sygn. nr 301/552; tenże, *Los dzieci białostockiego getta*, [w:] *Dzieci oskarżają*, red. M. Hochberg-Mariańska, N. Gruss, Kraków–Łódź–Warszawa 1947, s. 264; K. Cieśluk, *By się nie poddać woli okupanta*, [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997, s. 131.

¹⁴² T. Berenstein, *Faschismus-Getto-Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, Berlin 1961, s. 558.

(transporty odjechały do Trebłinki, Oświęcimia i Majdanku)¹⁴³, Niemcy z triumfem fotografowali swoje dzieło. Na załączonych ujęciach dostrzeżemy pogromców w dumnej pozie na zgłiszczach dawnej enklawy Żydów Białegostoku.

Z pozostawionych przy życiu około 800 osób, które miały nadal pracować na potrzeby Rzeszy, Friedel stworzył tzw. małe getto. Dowiadujemy się o tym z relacji Salomona Edelmana: *ja znalazłem się w grupie szczęśliwców, przetransportowano nas do więzienia, do pracy w mieście przy różnych robotach*¹⁴⁴. Grupa zajmowała się w szczególności demontażem fabryk i sortowaniem mienia żydowskiego. Z grupy mężczyzn tam pracujących Macholl stworzył później specjalny oddział dołączony do „Komanda 1005”¹⁴⁵. Oddział ten był odpowiedzialny za ekshumację pochowanych w mieście i Regionie ciał, które następnie skremowano. Pozostałości, których nie udało się do końca spalić, musieli mielić na proch. W powojennych relacjach Datnera „Komando” to określane jest jako „oddział palaczy trupów”. Niemcom chodziło o zacieranie śladów zbrodni w całym Regionie Białystok. Po zakończeniu akcji, „palaczy” likwidowano, żeby nie było świadków¹⁴⁶.

Koniec enklawy Żydów Białegostoku i Regionu można datować na miesiąc sierpień po pacyfikacji powstania. Od momentu jej powstania w 1691 roku stanowiła bogatą i niezapomnianą część kulturowego krajobrazu Polski. Niemcom wystarczyły dwa lata, by zetrzeć z powierzchni ziemi to, co budowane było od wieków. Lecz wobec całego tego barbarzyństwa aż strach byłoby pomyśleć, co by się stało dalej – gdyby III Rzesza, jej akolici i paladyni władzy Hitlera wygrali tę straszną wojnę. Stało się inaczej, jednak Niemcy w Polsce pozostawili po sobie jeden wielki cmentarz, na którym spoczywają Żydzi polscy¹⁴⁷.

¹⁴³ AŻIH, *z relacji świadka, Chaima Zacharewicza*, sygn. nr 301/24, s. 1. Zacharewicz po likwidacji getta przetransportowany został do Lublina, a stamtąd do obozu Majdanek; AŻIH, *z relacji świadka, Iechoka Sznajdera spisana 30 X 1946 r.*, sygn. nr 301/1976, s. 1. Z braćmi Mejerem i Anszelm trafił do Oświęcimia; F. Hercberg, *W piątą rocznicę Powstania w Getcie Białostockim*, „Nasze Słowo” 1948, r. III, nr 12 (43), s. 1.

¹⁴⁴ AŻIH, *z relacji świadka, Salomon Edelman*, Białystok getto, sygn. 301/19, spisana 18 kwietnia w Łodzi 1945 r.

¹⁴⁵ A. Angerick, „*Aktion 1005*”. *Spuren beseitigen von NS – Massenverbrechen 1942–1945*, Göttingen 2018, s. 632–656; D. Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017, s. 211; W. L. Weliczker, *Brygada śmierci. Pamiętnik więźnia Sonderkommando 1005*, Warszawa–Kraków 2019, s. 209–211. „Komando 1005” powstało z inicjatywy Paula Bloobela (1894–1951) już w 1942 r. i obejmowało swym działaniem tereny okupowane przez Niemców, a zwłaszcza przyobozowe miejsca pochówku więźniów. W trakcie zacierania śladów Niemcy dokonywali także likwidacji świadków – osób pracujących w „Komandzie 1005”. Wszyscy „palacze ciał” byli rozstrzeliwani na miejscu; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 169.

¹⁴⁶ AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/71, s. 2–8, 17–20; AŻIH, sygn. S/340/78, s. 3, 21, 25.

¹⁴⁷ Rozmowa autora z przypadkowo napotkanym polskim Żydem w stolicy Izraela, który na pytanie, czy od momentu opuszczenia Polski w 1945 r. chciałby kiedyś do niej pojechać, odpowiedział: *po co, tam są tylko cmentarze*; Jerozolima 23 października 2019 r.

Post mortem

Po 1945 roku w Białymstoku i Regionie wszystko się zmieniło – nie było Żydów i ich enklaw – sztetli, nie było dzielnic miast, miasteczek, synagog, gwaru jidisz i hebrajskiego. Niemcy od 1939 roku, a następnie w latach 1941–1943 zmienili krajobraz i kulturową tożsamość Polski, istniejące od wieków. Wraz z nimi unikatowa architektura synagogalna uległa prawie całkowitemu zniszczeniu i już nigdy nie została odbudowana. Te które pozostały nienaruszone, a były to poszczególne synagogi, trwały i niszczały do ich ostatecznego upadku. Dawne enklawy – sztetle, dzielnice i kramy żydowskie zostały zamieszkane oraz przejęte przez społeczność polską. To ostatni akapit, nigdy niedokończony, ponieważ zabrakło tych, którzy mogli by go dopisać. Z 75 tys. mieszkańców żydowskiej enklawy Białegostoku i 350 tys. z całego Regionu Związek Gmin Żydowskich w Polsce w listopadzie 1944 roku zarejestrował 6800 osób, które przetrwały, a w tym 40 uratowanych z samego miasta¹⁴⁸. Wielu z nich, widząc, że nie ma już takiego Białegostoku, jaki w ich pamięci nadal pozostał, zdecydowali się na wyjazd do innych miejsc zamieszkania w Polsce. Najczęściej na tzw. tereny odzyskane: Pomorze, Śląsk i Prusy Wschodnie. Później wyjeżdżali nawet do Niemiec, USA i Palestyny – od 1948 roku do własnego państwa Izrael.

Pochylając się nad enklawą Żydów Białegostoku i Regionu, autor chce tu zwrócić jeszcze uwagę na katów i ich losy po 1945 roku. Zwłaszcza że, w czasie, gdy od wschodu zbliżali się Sowieci, ratowali oni swoje i swoich bliskich życie. Oczywiście nie da się odtworzyć losu wszystkich odpowiedzialnych za zbrodnie tam popełnione, całą kadrę administracji niemieckiej zaangażowaną w maszynę mordu, jednak autor przedstawia tu tych, którzy zajmowali tam najważniejsze stanowiska i podejmowali ostateczne decyzje.

Na mocy prawa dotyczącego ścigania dawnych zbrodniarzy hitlerowskich po 1945 roku¹⁴⁹ strona polska poszukiwała sprawców niemieckich zbrodni i w miarę możliwości starała się o ich szybką ekstradycję. Lecz nie wszystkich udało się postawić przed polskim Trybunałem Stanu. Wynikało to z tego, że wielu byłych zbrodniarzy znalazło schronienie po stronie zachodniej, w sektorach amerykańskim, angielskim i francuskim, a część ich uciekła do Ameryki Południowej. I chociaż na początku powojennego ładu współpraca ta przebiegała pomyślnie, to z czasem Polska zaczęła natrafiać na trudności. Pomimo to niektórych udało się schwytać i osądzić. Jednym z głośnych procesów, które wówczas miały miejsce

¹⁴⁸ AŻIH, [w:] Wojewódzki Komitet w Białymstoku (1944–1950), sygn. nr 362/1; F. Nowak, *Moja gwiazda*, Białystok 1991, s. 173; J. Sadowska, *Epilog. Historia białostockich Żydów – okres powojenny*, [w:] D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, *Kres świata...*, s. 56.

¹⁴⁹ Zob. m.in. E. Kobińska-Motas, *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, Warszawa 1991; Cz. Pilichowski, *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, Warszawa 1975; L. Szpak, *Ekstradycja hitlerowskich zbrodniarzy wojennych ze szczególnym uwzględnieniem praktyki polskiej*, Warszawa 1979.

w Sądzie Wojewódzkim miasta Białystok, była sprawa zbrodniarzy niemieckich: Kocha, Macholla, Friedla¹⁵⁰ – znanych w getcie białostockim i Regionie z barbarzyńskich aktów mordowania Żydów¹⁵¹.

Koch po wojnie ukrywał się w Hasenmoor koło Hamburga, gdzie 27 maja 1949 roku aresztowali go Brytyjczycy. W listopadzie 1949 roku został przekazany stronie polskiej¹⁵². Podczas procesu przed Sądem Apelacyjnym (Wydział Spraw Karnych) w Białymstoku został oskarżony i skazany na karę śmierci. Kara ta nigdy nie została wykonana i do śmierci w 1986 roku przebywał w więzieniu w Barczewie¹⁵³. Polski wymiar sprawiedliwości przypuszczał, że Koch wie, gdzie została ukryta Bursztynowa Komnata, dlatego kara śmierci została mu zamieniona na dożywocie. Oprócz Kocha Polsce udało się jeszcze przeprowadzić ekstradycję dwóch innych zbrodniarzy związanych z gettem w Białymstoku i wydarzeniami w Regionie: Friedla oraz Macholla. Sąd Apelacyjny Wydział Spraw Karnych w Białymstoku wydał na nich wyrok śmierci poprzez powieszenie. Karę wykonano – w 1949 roku stracono Macholla, a w 1952 roku Friedla¹⁵⁴.

Przed sądem stanąć miał także Altenloh, lecz na wniosek wystosowany do Brytyjskiego Trybunału Ekstradycyjnego w dniu 14 lipca 1949 roku Polska otrzymała odpowiedź odmowną. I chociaż Altenloh odpowiadał za śmierć tysięcy Żydów, to w pierwszym okresie po wojnie udało mu się uniknąć kary. W dniu 4 stycznia 1946 roku został aresztowany w sektorze brytyjskim w Berlinie, gdzie postawiono go przed sądem i za pracę w Gestapo skazano na trzy lata więzienia. Podczas pobytu w areszcie, 19 marca 1947 roku, został przez przedstawicieli Polskiej Misji Wojskowej przesłuchany, lecz nie udało się go sprowadzić i postawić przed sądem w Polsce¹⁵⁵. Altenloh w 1949 roku wyszedł na wolność i podjął

¹⁵⁰ AŻIH, *Spuścizna...*, Sz. Datner, *Opinia biegłego w procesie szefa Referatu Żydowskiego w Białostockim gestapo (1942–1944) Obersturmführera SS, Fritza Gustawa Friedla*, sygn. S/340/155, s. 1; Sz. Datner, *Ekspertyza w procesie...*, s. 1–2; zob. A. Omiljanowicz, *Przed wyrokiem. Rozmowy z gestapowcem*, Białystok 1998.

¹⁵¹ AŻIH, M. Borowicz, *Organizowanie Wściekłości*, [w:] *Ekspertyza w procesie...*, sygn. S/340/155, s. 3.

¹⁵² AIPN, SWwW 755, *Pismo szefa Allied Liaison & Protocol Section do Polskiej Misji Wojskowej z dn. 2 lipca 1949 r.*, k. 42 (inny egzemplarz pisma: AIPN, SWwW 749, k. 112); S. Orłowski, R. Ostrowicz, *Erich Koch przed sądem polskim*, Warszawa 1959, s. 8, 12.

¹⁵³ M. Siemiński, *Rozmowy z Erichem Kochem. Próbowalem zmienić świat*, Łódź 2012, s. 131.

¹⁵⁴ Akta Sądu Apelacyjnego w Białymstoku-sygn. sądowa K 47/49, I Ds.1036/48, sygn. archiwalna IPN SAB 20–20a, *Akta Fritza Friedla, byłego funkcjonariusza gestapo w Białymstoku*, IPN Bi 033/134; E. Rogalewska, *Sprawa Fritza Friedla*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 3, s. 65–69; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 175–176; *Gauleiter Erich Koch, uważany za jednego z najokrutniejszych esesmanów Hitlera. – Nagrobek WW2 (www2gravestone.com)* [dostęp: 19.09.2022].

¹⁵⁵ *Protokół Polskiej Misji Wojskowej do Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych*, [w:] IPN, *Akta w sprawie Altenloh*, BD-92, s. 347; AŻIH, *Spuścizna...*, sygn. S/340/ 45, s. 29.

Koch przed sądem w Polsce¹⁵⁶Proces Białostocki w Bielefeld¹⁵⁷

pracę – najpierw jako radca prawny w zakładach Falkenroth GmbH, a następnie w odlewni metali (firma Johana Kaspara i Synów w Hagen)¹⁵⁸.

Kolejny zbrodniarz, który przez 13 lat był niedostępny dla wymiaru sprawiedliwości, to Zimmermann. Po wojnie dostał się do niewoli francuskiej, z której zbiegł w 1946 roku. Zamieszkał w Bremie, gdzie ukrywał się pod fałszywym nazwiskiem Zöllner.

Podjął naukę w Szkole Budowlanej na wydziale inżynierii w Hagen. W 1947 roku aresztowali go Amerykanie, lecz – ze względu na zmienione nazwisko – nie wydali stronie polskiej i wypuścili na wolność. W ten sposób uniknął dalszych aresztowań. Od 1953 roku powrócił do dawnego zawodu prawnika i dostał zatrudnienie w Sądzie Okręgowym w Kilonii. Od 1957 roku pod swoim prawdziwym nazwiskiem otworzył własną kancelarię adwokacką w Bielefeld¹⁶¹. W 1959 roku Polska i tym razem złożyła wniosek o jego ekstradycję lecz nigdy do niej

Friedel przed sądem w Polsce¹⁵⁹Altenloh przed sądem w Bielefeld¹⁶⁰

¹⁵⁶ *Zapomniana rezydencja Kocha*, INTERIA.PL, [online] <https://wydarzenia.interia.pl/prasa/odkrywca/news-zapomniana-rezydencja-kocha,nId,1868928> [dostęp: 10.08.2022].

¹⁵⁷ *Białystok-Prozesse* – Wikipedia [dostęp: 19.09.2022].

¹⁵⁸ K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 305–306.

¹⁵⁹ *Żydzi w Białymstoku – Likwidacja Getta*, „Gazeta Współczesna” (wspolczesna.pl), [online] <https://wspolczesna.pl/zydzy-w-bialymstoku-likwidacja-getta/ga/5844703/zd/9007835> [dostęp: 10.08.2022]; *Białystok, Polska (Strony 89–105)* (jewishgen.org) [dostęp: 19.08.2022].

¹⁶⁰ *Wilhelm Altenloh*, Wikipedia, [online] https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Altenloh [dostęp: 10.08.2022].

¹⁶¹ Tamże, s. 199.

nie doszło¹⁶². Niestety, nie udało się go nigdy postawić przed wymiarem sprawiedliwości w Białymstoku.

Kolejny zbrodniarz, Dibus, po opuszczeniu Białegostoku latem 1944 roku, trafił na zachodnią stronę III Rzeszy, a po zakończeniu wojny do niewoli francuskiej. Przebywał w niej do 1949 roku – pracował w tym czasie jako górnik. Następnie zamieszkał z rodziną w Bockum-Hövel w Nadrenii Północnej-Westfalii, a od 1955 roku podjął pracę na etacie sekretarza w miejscowej policji. Także Errelis w pierwszym okresie uniknął kary. Po opuszczeniu Białegostoku w 1945 roku trafił do niewoli brytyjskiej, z której uciekł po dwóch latach. Następnie do 1950 roku ukrywał się pod zmienionym nazwiskiem, mieszkał z rodziną w Bochum i pracował w miejscowej fabryce¹⁶³. Himbach, podobnie jak jego dawni koledzy, także próbował uniknąć kary i nawet mu się to do pewnego momentu udało. W 1947 roku zamieszkał w Hoffnungstahl w Nadrenii Północnej-Westfalii, gdzie podjął pracę w dziale handlowym, a od 1956 roku ponownie powrócił do policji kryminalnej w Kolonii.

Wszystkim sprawcom mordów w enklawie Białystok i Regionie przez 13 lat udawało się uniknąć odpowiedzialności i kary, jednak w 1958 roku sprawa ich zbrodni powróciła na wokandę sądową. Prokuratora generalna Niemiec Zachodnich wszczęła wobec nich postępowania karne. Tu autor ponownie, jak powyżej, przeszedł postępowania karne wobec tych najważniejszych, wówczas piastujących kierownicze stanowiska. To oni w machinie eksterminacji i mordu podejmowali ostateczne dla „rozwiązania kwestii żydowskiej” decyzje. Przed sądem za popełnione czyny odpowiedzieć mieli: Altenloh, Fromm, Dibus, Errelis, Heimbach, König, Zimmermann, Bloch. Pomimo deklarowanych przez sąd zachodniemiecki chęci w osądzeniu wszystkich wyglądało na to, że nie spieszono się z aresztowaniami i doprowadzeniem ich przed organy sprawiedliwości. Czas naglił, a strona oskarżająca prowadziła sprawy bardzo powoli, wręcz wydawać się może, że były to celowe działania. Amnestia, którą ogłoszono w Republice Federalnej, i późniejsza zmiana kodeksu karnego były skonstruowane przez dawnych nazistów – prokuratorów, sędziów i prawników – tak, żeby nazistowskich urzędników, w tym dawnych policjantów, ochronić przed karą śmierci. Dotyczyło to w szczególności urzędników niższego szczebla, których w nowym prawie określano nie jako bezpośrednich sprawców mordu, a jedynie jako pomocników „usiłujących jedynie pomagać w mordzie” (*Beihilfe zum Mord*)¹⁶⁴. Po-

¹⁶² Staatsanwaltschaft Bielefeld 5 Js 342/59, Vermerk des OstA Bielefeld von 1. September 1959, L/StADT, D 21 A, Nr. 6134, Bl. I. Wniosek strony polskiej złożony został 1 września 1959 r.

¹⁶³ AŽIH, *Akta badawczo-dochodzeniowe dra Wilhelma Altenlocha*, nr 92, AGK, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 32–33; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 197–202; M. Seydel, *Der gerichtliche...*, s. 3, 17.

¹⁶⁴ S. Fikus, *Kodeks drogowy jako instrument amnestii zbrodniarzy hitlerowskich*, „Dzieje Najnowsze” 2018, t. 50, nr 2, s. 119–132; J. Friedrich, *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der*

nadto prawnicy zachodnioniemieccy zmierzali wówczas do takiej zmiany prawa, które pozwanego i oskarżonego miało bronić. Tak popełniony czyn usiłowano pomniejszyć bezpośrednim wskazaniem na pomoc w mordzie, a nie jego dokonaniu (*Täter oder Gehilfe*)¹⁶⁵.

W kwestii tego zmienionego prawa chodziło o zapis w § 50 pkt. 2 Kodeksu Karnego (*Strafgesetzbuch*), a konkretnie – dotyczącego wykroczeń w ruchu drogowym (*Einführungsgesetz zum Ordnungswidrigkeitengesetz*), który podawał nową jego formułę: *Jeżeli brak jest wyraźnych osobistych przesłanek, powiązań czy wszelkiego rodzaju osobistych związków, które by łączyły ofiarę i sprawcę, to w przypadku współuczestnika mordu należy jego czyn potraktować zgodnie z regułami karania usiłowania tego czynu*. W ten sposób powoływano się na związek ofiary ze sprawcą i – skoro się nie znali – uznawano, że sprawca nie popełnił mordu, co z kolei automatycznie odczytywano jedynie jako „usiłowanie i pomoc w zbrodni”. Zmiana tego prawa gwarantowała byłym oprawcom ratunek przed ekstradycją do kraju, w którym popełnili wykroczenia – mordy. Dodatkowo zapewniała ona przedawnienie czynu już po 15 latach, czyli w maju 1960 roku¹⁶⁶. W toku tych działań dostrzec można jedynie chęć pomocy w stosunku dla oprawców – pewnej solidarności ze zbrodniarzami, jak z ofiarami (*Solidarität mit dem Tätern [...] als die mit den Opfern*)¹⁶⁷.

Po zebraniu wszystkich dowodów w sprawie, 23 marca 1966 roku – 8 lat od momentu rozpoczęcia dochodzenia, ponad 15 lat od zakończenia wojny – w Sądzie Krajowym w Bielefeld ruszył proces przeciwko byłym zbrodniarzom z Białegostoku i Regionu. Oskarżającym o zbrodnie wojenne na narodzie żydowskim

---

Bundesrepublik, Frankfurt a. Main 1984, s. 215; A. Weinke, Allierter Angriff auf die nationale Souveränität? Die Strafverfolgung von Kriegs und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich, [w:] Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg, red. N. Frei, Göttingen 2005, s. 50.

¹⁶⁵ K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 105–109.

¹⁶⁶ M. Greve, *Der justitielle und rechtspolitische Umgang mit den NS-Gewaltverbrechen in den sechziger Jahren*, Frankfurt a. Main 2001, s. 360–363. W przeprowadzenie zmian kodeksu karnego zaangażowany był dawny nazista Eduard Dreher (1907–1996) – w okresie III Rzeszy prokurator, a po wojnie kierownik Wydziału Karnego w Ministerstwie Sprawiedliwości w Bonn; N. Frei, *Polityka wobec przeszłości. Początki Republiki Federalnej i przeszłość nazistowska*, przeł. B. Ostrowska, Warszawa 1999, s. 33–34. Jak podaje autor, już 26 września 1949 r. gabinet kanclerza Niemiec Konrada Adenauera (1876–1967), którego sekretarzem został dawny nazista Hans Globke (1898–1973), debatował nad tzw. „opcją zero” – *Tabula rasa zu machen*. Zwłaszcza po Procesie Norymberskim zmierzano do zmniejszenia odpowiedzialności wobec nazistowskich urzędników niższego szczebla. Zob. R. Rengier, *Strafrecht Allgemeiner Teil. Grundrisse des Rechts*, wyd. 4, München 2012, s. 17–19; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 124–125; M. Seydel, *Der gerichtliche...*, s. 14.

¹⁶⁷ E. Wolfrum, *Die Konstruktion der NS-Täter durch die deutsche Nachkriegsjustiz, [w:] Die lange Stunde Null*, red. H. Braun, U. Gerhardt, E. Holtmann, Baden-Baden 2007, s. 117–139.

był sędzia Günter Witte i sędziowie pomocniczy: Karl Heinz Hoppe, dr Hans Gabbert, Martin Krause, prokurator generalny dr Hesse (podany b.im.) oraz prokuratorzy pomocniczy: Helmut Kiehler, Hubert Schaplow. W procesie tym dodatkowo uczestniczyło sześciu ławników. Lecz spośród oskarżonych Bloch, Heimbach i Zimmermann wcześniej popełnili samobójstwo¹⁶⁸. Cały proces, nazwany „białostockim procesem w Bielefeld” (*Bielefelder Bialystok-Prozess*), trwał rok – do 14 kwietnia 1967 roku, kiedy wydane zostały wyroki.

Pozostali oskarżeni, którzy nie targnęli się na swoje życie: Altenloh, Dibus, Erdbrügger, Erllis, Fromm, Heimbach, König, Schott, Slogsnat, Ziemann, usłyszeli zarzuty popełnienia zbrodni wobec Żydów oraz Polaków zamieszkujących enklawę Białegostoku, Regionu i podległych im okręgów¹⁶⁹. Wszyscy oskarżeni otrzymali wyroki od 4 do 5 lat pozbawienia wolności, lecz nie za dokonywanie mordów, a jedynie za udział w nich – pomoc (*Beihilfe*)¹⁷⁰. Z łaskawości sędziów skorzystał König, którego z braku dowodów obciążających już wcześniej uniewinniono¹⁷¹. W 1970 roku adwokaci Altenloha i Erllisa złożyli apelację przed Trybunałem Konstytucyjnym w Karlsruhe, którą ten jednak odrzucił i podtrzymał orzeczenia z Bielefeld¹⁷².

Kończąc, z przykrością należy dopisać, że sprawiedliwości nie stało się zać, bo wyroków, jakie wówczas zapadły, w żaden sposób nie można zestawić z życiem tych wszystkich, którzy w Białymstoku i Regionie zginęli. Analiza *iudicium curiae* wywołuje pewną gorycz, a jednocześnie protest, że kara nie tylko została pomniejszona, ale też zrobiono wszystko, by sprawcy mordów uniknęli śmierci. Można wręcz twierdzić, że ten ironiczny wyrok, który uratował zbrodniarzy przed szubienicą, zakpił z ofiar. Lecz nie o zemstę, a jedynie o sprawiedliwość tu chodzi, zwłaszcza że po wyjściu z więzień niektórzy z nich dożyli spokojnej starości.

¹⁶⁸ K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 294, 309; K. v. Frankenberg, *Wie geht die Justiz der BRD mit Nazi-Verbrechen um? Entwicklung der Rechtsprechung zu NS-Gewaltverbrechen unter besonderer Berücksichtigung der Beihilfe*, „Kritische Justiz” 2018, Bd. 51, Nr 2, s. 137–149.

¹⁶⁹ M. Seydel, *Der gerichtliche...*, s. 15–18; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 250–254, 294, 297–298.

¹⁷⁰ K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 404–405.

¹⁷¹ AŻIH, *Protokół przesłuchania Alfreda Königa, 16.8.1946 w Fallingbostel przez członka Polskiej Misji Wojskowej, kpt. R. Zdankiewicza*, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/45, s. 32–33; K. Stoll, *Die Herstellung...*, s. 201.

¹⁷² F. Anders, H. H. Kutschner, K. Stoll, *Der Bialystoker...*, [w:] *Bialystok in...*, Bielefeld 2003; s. 89–93, 118, 127; K. Stoll, „...aus Mangel an Beweisen”. *Das Verfahren gegen Dr. Herbert Zimmermann vor dem Bielefelder Landgericht 1958/1959*, [w:] *Bialystok in...*, s. 67–69, 72–74.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, *Akta procesu Ericha Kocha*, Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, t. XI, k. 845.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Akta Sądu Apelacyjnego w Białymstoku-sygn. sądowa K 47/49, I Ds.1036/48, sygn. archiwalna IPN SAB 20-20a, *Akta Fritza Friedla, byłego funkcjonariusza gestapo w Białymstoku*, IPN Bi 033/134.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, A. Wincygysztern, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/1973.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, *Protokół Polskiej Misji Wojskowej do Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych*, [w:] IPN, *Akta w sprawie Altenloh*, BD-92.
- Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu, *Sprawozdanie SD z Tylży z dn. 5 czerwca 1940 r.*, dok. I-153, Zał. 2.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, SWwW 755, *Pismo szefa Allied Liaison & Protocol Section do Polskiej Misji Wojskowej z dn. 2 lipca 1949 r.*, k. 42 (inny egzemplarz pisma: AIPN, SWwW 749, k. 112).
- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, *Relacje świadków*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000, t. 3.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, B. Nowicki, *z relacji świadka*, [w:] *Spuścizna...*, sygn. S/340/89.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Ch. Barasz, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/15.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, E. Ulicki, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/1828, spisano 28 VI 1946 r.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, I. Sznajder, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/1976.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Józef Bartoszko, *Relacje z czasów Zagłady*, sygn. nr 301/1840.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, M. Gerszuni, *z relacji świadka*, sygn. nr 301/547, spisano 6 IX 1944 sygn. nr 301/547, spisano 6 IX 1944.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, *relacja Idy Lewitańskiej, z domu Krywiatyckiej*, sygn. nr 301/1282, spisana 23 XII 1943 r.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, *Spuścizna Szymona Datnera*: sygn. S/340/45; sygn. S/340/71; sygn. S/340/78; sygn. S/340/89; sygn. S/340/137; sygn. S/340/155; sygn. S/340/159.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Sz. Datner, *z relacją świadka*, sygn. nr 301/1280, spisano 20 XII 1945.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Wojewódzki Komitet w Białymstoku (1944–1950), sygn. nr 362/1.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, *z relacji świadka, B. Wassersztajna*, sygn. nr 301/382.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, *z relacji świadka, Ch. Zacharewicz*, sygn. nr 301/24.

-
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, C. Oniman-Borowicz, sygn. nr 301/1983.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, dra W. Peta, z domu Fuks, sygn. nr 301/1856.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, E. Baumaca, sygn. nr 301/1834.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, Eli Ulickiego, sygn. nr 301/1828, spisana 28 VI 1946 r.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, H. Wolkenberg, sygn. 301/552, spisano 20 VI 1945 r.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, H. Wolksberg, sygn. nr 301/552.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, I. Bramsona, sygn. 301/7, spisana 6 V 1946 r.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, I. Sznajder, sygn. nr 301/1976, spisana 30 X 1946 r.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, M. Klein, sygn. nr 301/12, spisana 1 IX 1944 r. w Białymstoku.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, Mojżesza Gerszuni, sygn. 301/547, spisano 6 IX 1944.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, M. Różyckiej, sygn. nr 301/1249.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, P. Bursztejn, sygn. nr 301/550, z dnia 22 VII 1945 r. w Białymstoku.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, R. Kirsznler, sygn. nr 301/2603, spisana dnia 29 VI 1946 r. w Białymstoku.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, S. Edelman, sygn. 301/19, spisana 18 IV 1945 r. w Łodzi.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, Sz. Amiela, sygn. nr 301/21, spisana 18 IV 1945 w Łodzi.
  - Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, z *relacji świadka*, Z. Koszelnika, sygn. nr 301/1991, spisana 29 XI 1946 r.
  - Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, wyd. Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej, „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939–22 VI 1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939, dok. nr 42, Warszawa 1998, t. 1.
  - *Die Meldungen des Bialostoker Juden*, [102] *Meldung*, [w:] *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H.P. Stähli, red. K. Wilke, Padeborn 2010.
  - *Die Meldungen des Bialostoker Juden*, [386] *Meldung*, [w:] *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H.P. Stähli, red. K. Wilke, Padeborn 2010.
  - *Landesarchiv Berlin*, Nr. 12, Aron Brzeziński, 44 WAG 9870-75/59.
  - *Landesarchiv Berlin*, nr 87, Bolesław Krajewski, 43WAG 6571-73/59.
  - *Landesarchiv Berlin*, nr 102, Doba Weinberg z domu Prawda, 62WAG 7330-7533/59.
  - *Landesarchiv Berlin*, nr 83, Israel Kulewski, 52WAG 10957-60/59.

- *Landesarchiv Berlin*, nr 33, Mano Gemünder, 25 WAG 17309-17310/59.
- *Landesarchiv Berlin*, nr 54, Moshe Karliński, 54WAG 15910/59.
- *Landesarchiv Berlin*, nr 142. Naum i Rebeka Natanson, 22WAG 14575-77/59. Lista z dopiskiem „skonfiskowano wrzesień 1939”.
- *Landesarchiv Berlin*, Nr. 27, Stella Feigin z domu Knyszyńska, Simon, Maryja Knyszyńscy, 63 WAG 81-82/63.
- *Landesarchiv Berlin*, Nr. 121. Szaja Reijzner, 74WAG 7773-7776/59.
- *Landesarchiv Berlin*, 23WAG 9089-91/59, nr 114. Abraham Szmusz. Lista z dopiskiem „skonfiskowano wrzesień 1939”.
- *Landesarchiv Bielefeld, Staatsanwaltschaft Bielefeld*, 5 Js. 342/59, Vermerk des OstA Bielefeld von 1. September 1959, L/StADT, D 21 A, Nr. 6134, Bl. I.
- *Protokol Num. 2 der Sitzung des Judenrats am 23. 8. 1941*, [w:] *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H.P. Stähli, red. K. Wilke, Padeborn 2010.
- *Protokol Num. 4 der Sitzung des Judenrats am 14-ten August 1941*, [w:] *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H.P. Stähli, red. K. Wilke, Padeborn 2010.
- *Protokol Num. 14 der Sitzung des Judenrats, Sabbat, den 11/1/1941*, [w:] *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H.P. Stähli, red. K. Wilke, Padeborn 2010.

Opracowania tematu

- Aleksium N., *Historiografia na temat Zagłady i stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1.
- Anders F., Kutscher H. H., Stoll A., *Der Białystok Prozess von der Landgericht Bielefeld*, [w:] *Białystok in Bielefeld*, red. F. Anders, H.-H. Kutscher, A. Stoll, Bielefeld 2003.
- Angerick A., „Aktion 1005”. *Spuren beseitigen von NS – Massenverbrechen 1942–1945*, Göttingen 2018.
- Bender S., *The Jews of Białystok during world war II and the holocaust*, Waltham 2000.
- Bender S., *The „Reinhardt Aktion” in the „Białystok District”*, [w:] *Białystok in Bielefeld*, red. F. Anders, H.-H. Kutscher, A. Stoll, Bielefeld 2003.
- Berenstein T., *Faschismus-Getto-Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, Berlin 1961.
- Berkhoff K., *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, London 2004.
- *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 2, Mińsk 2013.
- Boćkowski D., *Żydzi w Białymstoku w okresie okupacji sowieckiej 1939–1941*, [w:] D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016.
- Browning Ch. R., Krause J. P., *Ganz normale Männer. Das Reserve – Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen. Mit einem Nachwort*, Reinbek bei Hamburg 1998.
- Buchowska A., „*Te dzieci są moje!*”. *Losy białostockiego transportu dziecięcego z 5 października 1943 r. w relacjach świadków*, „Studia Podlaskie” 2006, t. XVI.

- Cieśluk K., *By się nie poddać woli okupanta*, [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997.
- Datner Sz., *Bunt policjantów w getcie białostockim*, „*Studia Podlaskie*” 1989, t. 2.
- Datner Sz., *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” 1966, nr 60.
- Datner Sz., *Walka i zagłada białostockiego getta*, Łódź 1946.
- *Der Judenrat von Białystok. Dokumente aus dem Archiv des Białystoker Ghettos 1941–1943*, oprac. H.P. Stähli, red. K. Wilke, Paderborn 2010.
- Dmitrów E., *Grupy operacyjne Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie białostockim w pierwszych tygodniach operacji „Barbarossa”. Zadania i organizacja działań*, [w:] *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J.J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003.
- Dmitrów E., *Raport na temat wyników kwerendy archiwalnej, przeprowadzonej 10-30 marca 2001 roku w Bundesarchiv-Aussenstelle Ludwigsburg (dawniej Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg) oraz Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg*, „*Biuletyn IPN*” 2001, nr 3.
- Dobroński A., *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- *Enzyklopädie der Ghettos während des Holocaust*, t. 1–2, red. G. Miron, Göttingen–Jerusalem 2014.
- Fikus S., *Kodeks drogowy jako instrument amnestii zbrodniarzy hitlerowskich*, „*Dzieje Najnowsze*” 2018, t. 50, nr 2.
- Frankenberg v. K., *Wie geht die Justiz der BRD mit Nazi-Verbrechen um? Entwicklung der Rechtsprechung zu NS-Gewaltverbrechen unter besonderer Berücksichtigung der Beihilfe*, „*Kritische Justiz*” 2018, Bd. 51, Nr. 2.
- Friedrich J., *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik*, Frankfurt a. Main 1984.
- Frei N., *Polityka wobec przeszłości. Początki Republiki Federalnej i przeszłość nazistowska*, przeł. B. Ostrowska, Warszawa 1999.
- Gerlach Ch., *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschaft und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 2000.
- Gerlach Ch., *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg 1998.
- Gładysiak Ł., *Jednostki specjalnego przeznaczenia niemieckiej Służby Bezpieczeństwa podczas działań wojennych na froncie wschodnim w latach 1941–1945*, Poznań 2012.
- Gnatowski M., *Za wspólną sprawę*, Lublin 1970.
- Gnatowski M., *Żydzi Białostoczczyzny w okresie okupacji hitlerowskiej (główne problemy)*, „*Studia Podlaskie*” 1989, t. 2.
- Greve M., *Der justitielle und rechtspolitische Umgang mit den NS-Gewaltverbrechen in den sechziger Jahren*, Frankfurt a. Main 2001.
- Gross J. T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.
- Günther H. F. K., *Rassenkunde des deutschen Volkes*, München–Berlin 1942.
- Hercberg F., *W piątą rocznicę Powstania w Getcie Białostockim*, „*Nasze Słowo*” 1948, r. III, nr 12 (43).

-
- Hitler A., *Mein Kampf*, t. 1–2, München 1925.
  - Jasch H. Ch., *Die Teilnehmer. Die Männer der Wannseekonferenz*, red. Ch. Kreutzmüller, Berlin 2017.
  - *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Warszawa 2002.
  - Kapłań P., *Judenrat białostocki*, „Studia i Materiały do Dziejów Miasta Białegostoku” 1965, t. 1.
  - Karlikowski J., *Polityka okupacyjna III Rzeszy w okręgu białostockim (1941–1944)*, Białystok 1965.
  - Kitzelsztejn Sz., *Głos ocalonego*, [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 3, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 2000.
  - Klee E., *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2007.
  - Kobierska-Motas E., *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, Warszawa 1991.
  - Kołakowski P., *NKWD i GRU na ziemiach Polskich 1939–1945. Kulisy wywiadu i kontrwywiadu*, Warszawa 2002.
  - Koruć M., *Walcząca Rzeczpospolita 1939–1945*, Warszawa 2019.
  - Libionka D., *Polska ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski VI. Uzupełnienie*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
  - Libionka D., *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017.
  - Lichtenstein H., *Ein Lügengewirr-Der Wuppertaler Prozeß gegen Angehörige des Polizeibataillons 309*, [w:] *Wessen Freund und wessen Helfer? Die Kölner Polizei im Nationalsozialismus*, red. H. Buhlan, W. Jung, Köln 2000.
  - Mark B., *Ruch oporu w getcie białostockim. Samoobrona – zagłada – powstanie*, Warszawa 1952.
  - Michalski M., *Uniwersalizm w architekturze dziewięciopółowych synagog w Polsce od końca XVI w.*, [w:] *Raport z serii sprawozdania*, Katedra Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Wrocław 2015, nr 15.
  - Monkiewicz W., *Hitlerowski aparat policyjny w Łomży i powiecie łomżyńskim w latach 1941–1944*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 2.
  - Monkiewicz W., *Z dziejów białostockiego getta*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 4 (12).
  - Monkiewicz W., *Zagłada skupisk żydowskich w regionie białostockim w latach 1939, 1941–1944*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.
  - Muckermann H., *Rassenforschung und Volk der Zukunft*, München 1932.
  - Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, [w:] *Pogromy antyżydowskie i antysowieckie*, Warszawa 2001.
  - Nowak F., *Moja gwiazda*, Białystok 1991.
  - Okroy M., *Nach 26 Jahren nun Mamutsprozess gegen Polizisten. Die Justiziele Aufarbeitung von NS – Verbrechen der Ordnungspolizei an Beispiel der Wuppertaler Bialystok – Verfahren*, [w:] *Die SS. Himmler und der Wawelsburg*, Paderborn 2009.
  - Omiljanowicz A., *Przed wyrokiem. Rozmowy z gestapowcem*, Białystok 1998.
  - Omiljanowicz A., *Walka podziemna z okupantem hitlerowskim na Suwalszczyźnie w latach 1939–1944*, „Studia i Materiały do Dziejów Suwalszczyzny” 1965, nr 4.

- Orłowski S., Ostrowicz R., *Erich Koch przed sądem polskim*, Warszawa 1959.
- Piechotkowie M. i K., *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- Pilichowski Cz., *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, Warszawa 1975.
- Pilichowski Cz., *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979.
- Pisar S., *Z krwi i nadziei*, przeł. W. Gall, Białystok 1992.
- *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1–2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Pospieszalski K. M., *Documenta Occupationis. Nazi Occupation „Law” in Poland*, t. 1, red. B. Rudawski, M. Jania-Szczechowiak, A. Kwiatkowska, M. Grochowski, Poznań 1952.
- Przegiętka M., *Nieufni sojusznicy*, „Biuletyn IPN” 2016, nr 9 (54).
- Rajzner R., *Losy nieopowiedziane. Zagłada Żydów Białostockich 1939–1945*, przeł. K. Godlewski, Warszawa 2013.
- Rengier R., *Strafrecht Allgemeiner Teil. Grundrisse des Rechts*, wyd. 4, München 2012.
- Rogalewska E., *Sprawa Fritza Friedla*, „Biuletyn IPN” 2003, nr 3.
- Rogalewska E., *Żydzi w Białostockim getcie (1941–1943)*, [w:] D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016.
- Rütter Ch. F., *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistische Tötungsverbrechen 1945–1966*, Bd. XVII, Amsterdam 1977.
- Sadowska J., *Epilog. Historia białostockich Żydów – okres powojenny*, [w:] D. Boćkowski, E. Rogalewska, J. Sadowska, *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2016.
- Sadowska-Dubicka E., *Cmentarz żydowski w Knyszynie*, [w:] *Knyszyn*, red. Knyszynskie Towarzystwo Regionalne im. Zygmunta Augusta, Knyszyn 2014.
- Scheffler W., *Judenverfolgung im Dritten Reich, Zur Politik und Zeitgeschichte*, Berlin 1964.
- Seydel M., *Der gerichtliche Umgang mit den Tätern im Bialystok – Prozess. Ein gerechtes Verfahren?*, Saarbrücken 2014.
- Siemieński M., *Rozmowy z Erichem Kochem. Próbowiałem zmienić świat*, Łódź 2012.
- Sierpowski St., *Tajny protokół dodatkowy do paktu Ribbentrop–Mołotow. Moskwa, 23 sierpnia 1939 r.*, [w:] *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. 3: 1935–1939, Poznań 1992.
- Stoll K., „...aus Mangel an Beweisen”. *Das Verfahren gegen Dr. Herbert Zimmermann vor dem Bielefelder Landgericht 1958/1959*, [w:] *Bialystok in Bielefeld*, red. F. Anders, H.-H. Kutscher, A. Stoll, Bielefeld 2003.
- Stoll K., *Die Herstellung der Wahrheit. Strafverfahren gegen Ehemalige Angehörige Sicherheitspolizei für den Bezirk Bialystok*, [w:] *Juristische Zeitgeschichte*, Bd. 22, red. T. Vormbaum, Berlin–Boston 2012.
- Sudoł A., *Jaka Polska nie mogła być Polską. Kulisy IV Rozbioru*, Bydgoszcz–Toruń 1993.
- Szpak L., *Ekstradycja hitlerowskich zbrodniarzy wojennych ze szczególnym uwzględnieniem praktyki polskiej*, Warszawa 1979.

-
- Szuchta R., Trojański P., *Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012.
  - Śleszyński W., *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.
  - Tenenbaum-Tamaroff M., *Dziennik*, [w:] *Dapim min hadlejka*, Tel-Aviv 1985.
  - Tenenbaum-Tamaroff M., *Kartki z pożogi*, [w:] *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, Białystok 2013.
  - Tenorth H. E., *Bildungs und Wissenschaft im „Dritten Reich“*, [w:] *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistische Herrschaft*, red. K. D. Bracher, M. Funke, H. A. Jacobsen, Bonn 1992.
  - Tomalska J., *Nieznany rozdział z getta białostockiego*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski. Seria III: Kobieta żydowska*, red. nauk. A. Janicka, J. Ławski, B. Olech, Białystok 2015.
  - Tomalska J., *Żydowskie artystki Białymstoku*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski. Seria III: Kobieta żydowska*, red. nauk. A. Janicka, J. Ławski, B. Olech, Białystok 2015.
  - Tomalska J., Szczygieł-Rogowska J., *Warsztaty Oskara Steffena*, „Pro memoria” 2009, t. 29, nr 2.
  - Tomaszewski J., *Historiografia Polska o Zagładzie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 2 (194).
  - Tryczyk M., *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015.
  - Wajsenberg J., *Toward an Interpretation of Ghetto*, Oxford 1993.
  - Wangelheimer F., *Feindbild. Geschichte. Dokumentation. Problematik*, Frankfurt a. M. 1989.
  - Weinke A., *Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität? Die Strafverfolgung von Kriegs und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich*, [w:] *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, red. N. Frei, Göttingen 2005.
  - Weliczker W. L., *Brygada śmierci. Pamiętnik więźnia Sonderkommando 1005*, Warszawa–Kraków 2019.
  - Winnicka-Klibańska B., *Przygotowania do zbrojnego oporu w getcie białostockim od listopada 1942 roku do sierpnia 1943 roku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.
  - Wiśniewski T., *Bożnice Białostocczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do 1939 roku*, Białystok 1992.
  - Wiśniewski T., *Jewish Białystok and Surroundings in Eastern Poland*, Ipswich 2000.
  - Wolksberg H., *Los dzieci białostockiego getta*, [w:] *Dzieci oskarżają*, red. M. Hochberg-Mariańska, N. Gruss, Kraków–Łódź–Warszawa 1947.
  - Wolfrum E., *Die Konstruktion der NS-Täter durch die deutsche Nachkriegsjustiz*, [w:] *Die lange Stunde Null*, red. H. Braun, U. Gerhardt, E. Holtmann, Baden-Baden 2007.
  - Zimmermann K., *Rassenbiologische Lebensschau als Grundlage neuer Geschichtsbetrachtung*, [w:] *Nationalsozialistische Bildungswesen. einzige Erziehungswissenschaftliche Zeitschrift der Bewegung*, t. 2, Berlin 1937.
  - Żbikowski A., *Pogromy i mordy ludności w Łomżyńskim i na Białostocczyźnie latem 1941 roku w świetle ocalałych Żydów i dokumentach sądowych*, [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 1, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
  - Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Nośniki internetowe

- <https://www.medaon.de/en/artikel/liberation-or-occupation-jews-in-the-occupied-territories-of-the-kingdom-of-poland/> [dostęp: 11.08.2021].
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/829-grajewo/112-synagogi-domy-modlitwy-mykwy/84642-synagoga-w-grajewie> [dostęp: 31.08.2022].
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/z/1173-zambrow/99-historia-spoleczności/138300-historia-spoleczności> [dostęp: 31.08.2022].
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/g/1057-grodno/116-miejsca-martyrologii/46089-getto-w-grodnie> [dostęp: 15.06.2022].
- <https://de.wikipedia.org/wiki/Wannseekonferenz> [dostęp: 12.06.2022].
- <https://wydarzenia.interia.pl/prasa/odkrywca/news-zapomniana-rezydencja-kocha,nId,1868928> [dostęp: 10.08.2022].
- <https://wspolczesna.pl/zydzy-w-bialymstoku-likwidacja-getta/ga/5844703/zd/9007835> [dostęp: 10.08.2022].
- https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Altenloh [dostęp 10.08.2022].
- Białystok, Polska (Strony 89-105) (jewishgen.org) [dostęp: 19.08.2022].
- Białystok-Prozesse Wikipedia [dostęp: 19.09.2022].
- Gauleiter Erich Koch, uważany za jednego z najokrutniejszych esesmanów Hitlera. Nagrobek WW2 (ww2gravestone.com) [dostęp: 19.09.2022].
- *Raków* (malanowicz.eu) [dostęp: 19.09.2022].

Tomasz Butkiewicz

Berlin, Germany

**THE END OF THE JEWISH ENCLAVE
IN BIAŁYSTOK AND THE REGION
IN GERMAN ICONOGRAPHY FROM 1939–1944**

Summary

The attack on Poland by Nazi Germany on 1 September 1939 marked the beginning of the most tragic period in the history of the Polish Jews. The German army, entering the borders of the Second Polish Republic, advanced rapidly eastwards. Before they reached Białystok, they encountered cities, towns and villages where Jewish enclaves had existed and functioned for centuries. Białystok and the surrounding region, like other places in Poland, was teeming with the bustle, culture and orthodoxy of the Jewish faith. Therefore, the Jews encountered there became not only an immediate object of interest, but also a target – captured by German lenses. The photographic records made by the Germans since September 1939 (presented in the article) have become a silent and important archival source. This iconography partly provides a picture of the enclave of Białystok's Jews in the city and the region, but also reports on the everyday life of the ghetto that was later established there. As if in a kaleidoscope, the author presents photo after photo – during the warfare of September 1939 and from June 1941 to the end of the enclave in August 1943. All the photographs are supplemented with factual content, introducing the reader

to the last days of the lost world. Throughout the range of photographs included below, two images stand out – the one that has not yet been affected by the war and the one that is coming to an end. In the scenes captured by the German cameras, we notice the selection of people and places, in keeping with the ideological formation and world-view of the young soldiers. In the pictures presented below, the pattern of the Jew – the ‘subhuman’ – is captured. However, in addition to the selection of people, we also notice the environment in which he lived, worked and resided.

Keywords: polish Jews, Jewish enclaves, Białystok, Holocaust, September 1939.